תשובה בעניין ביקורת המקרא

דוד גולינקין

לכבוד הרב פרופ' יעקב רוט
איש ההלכה
שקירב דורות של תלמידים
לאהבת תורה ולשמירת מצוות
בהגיעו לגבורות.

∴

שאלה מאת תלמיד בבית המדרש לרבנים על שם שכטר: האם מותר ללמוד וללמד ביקורת המקרא—ובמיוחד של התורה?¹

תשובה:

בתשובה זאת אנו נוכיח שמותר ללמוד וללמד ביקורת המקרא. אין בכך תמיכה באסכולה מסוימת של ביקורת המקרא, אלא היתר ללמוד וללמד שיטות שונות של ביקורת המקרא על מנת להגיע לפשוטו של מקרא. מכיוון שמדובר בנושא מסובך, אנו נחלק את התשובה לתשעה סעיפים כדלהלן:

- (I) ביקורת המקרא—מהי?;
- (II) מקורות האוסרים לכאורה את ביקורת המקרא;
- (III) חולשות כלליות במקורות הנ"ל;
- (IV) ביקורת הטקסט בספרות חז"ל ואצל חכמי ימי הביניים;

1 תשובה זאת נכתבה לכתחילה עבור תלמיד לרבנות בבית המדרש לרבנים על שם שכטר וסיימתיה בג' אב תשנ"ט. לאחר מכן, היא נידונה על ידי ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל והייתה אמורה להופיע בכרך השביעי של תשובות ועד ההלכה אבל לא אסתיעא מילתא ואותו כרך לא פורסם. התשובה מתפרסמת כאן עם תיקונים ועם תוספת חלקית של ספרות שפורסמה בין השנים תשנ"ט-תשע"ח. לא ניסיתי לשכתב את התשובה לאור הספרות החדשה מכיוון שאז התשובה הייתה הופכת לספר. (יש לציין במיוחד את הספר החשוב של הרב ברנדס וחבריו הכולל 160 עמודים של מקורות; ואת ספרו של לוי, 2001). בכל אופן, אין בידי הספרות החדשה לשנות את העובדות ואת הגישה שהצגתי.

הקיצורים להלן מתייחסים לרשימת הספרות בסוף התשובה. תודתי לפרופ' ברוך שוורץ ולרב ראובן רזניק שסיפקו לי מקורות וביבליוגרפיה בזמנו, וכן לרב דוד פרנקל שהפנה אותי למאמר חשוב של הרב מרק שפירו.

(ב) ביקורת המקורות או ביקורת גבוהה³

ביקורת המקורות או ביקורת גבוהה נוצרה על מנת להסביר את הסתירות שבתורה. היא סבורה שהתורה וגם ספרים אחרים בתנ"ך נערכו ומיזגו בתוכם מקורות שונים ושעל ידי קריאה קפדנית אפשר לשחזר את המקורות הראשוניים ולעמוד על השקפת עולמם של המחברים השונים.

והרי דוגמאות של סתירות בתורה שהביקורת הגבוהה באה לפתור:

1. בראשית א':כ' "וַיִּשְׂרְצוּ הַמַּיִם שְׂרָץ נֶפֶשׁ חַיָּה וְעוֹף יְעוֹפֵף עַל הָאָרֶץ", לעומת בראשית ב':י"ט "וַיִּצַּר ה' אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם".
2. שמות ל"ד:ז' [פ] קד עון אבות על בנים, לעומת דברים כ"ד:ט"ז "וּבְנֵים לֹא יוֹמְתוּ עַל אֲבוֹת, אִישׁ בַּחֲטָאוֹ יוֹמְתוֹ".
3. במדבר ל"ג:ל"ח אהרן נפטר בה[ו]ר החר, לעומת דברים י"ו: שאהרן מת במוסרה.
4. דברים ט"ז:ח' "שִׁשִּׁת יָמִים תֹּאכַל מִצֹּת", לעומת שמות י"ג:ט'; כ"ג:ט"ו; ויקרא כ"ג:ו' (בשינוי); דברים ט"ז:ג' "שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצֹּת" [ו]ת. ויש להדגיש שיש סתירה פנימית באותו פרק—דברים ט"ז.
5. בראשית פרק א' שבו ה' מכונה "אלהים", הוא טרנסנדנטי והוא ברא את אדם וחוה בו-זמנית; לעומת בראשית פרק ב' שבו ה' מכונה "י—ה אלהים", הוא אנתרופומורפי, וחוה נבראה מצלעו של אדם.
6. בראשית י"ב:כ' אברהם יורד לפרעה במצרים; לעומת בראשית כ"א:י"ח שבו אברהם יורד לאבימלך בגרר; לעומת בראשית כ"ו:י'—א שבו יצחק יורד לאבימלך בגרר.
7. בראשית ט"ד:י"ד הגר בורחת למדבר ואחר כך יולדת את ישמעאל, לעומת בראשית כ"א:ח'—כ"א שבו אברהם מגרש את הגר וישמעאל למדבר.
8. בראשית כ"א:כ"ב—ל"ד אברהם נותן את השם "באר שבע" על שם "שבע כבשות הצאן", "כִּי שֵׁם נִשְׁבַּעוּ שְׁנֵיהֶם", לעומת בראשית כ"ו:כ"ו—ל"ג. שם מסופר על יצחק: "וַיִּקְרָא א[ו]ת שִׁבְעָה, עַל כֵּן שֵׁם הָעֵיָר בָּאָר שִׁבְעַת הַיּוֹם הַזֶּה" (שם, ל"ג).
9. במדבר י"ג:א—ג' ה' שולח את המרגלים, לעומת דברים א': כ"ב—כ"ג שבו העם מבקש ממושה לשלוח מרגלים והוא מסכים.
10. שמות כ"ב:כ"א "מִזְבֵּחַ אֲדָמָה תַּעֲשֶׂה לִּי ... בְּכָל מָקוֹם אֲשֶׁר אֲזַכִּיר אֶת שְׁמִי אֲבֹא אֵלֶיךָ וּבְרַכְתִּיךָ", לעומת דברים י"ב:י"ג—י"ד ועוד על ריכוז הפולחן במקום אחד.
11. ויקרא כ"ג:ל"ו שבעת ימים של סוכות בתוספת יום נוסף המכונה "עצרת", לעומת דברים ט"ז:ט"ו שבו יש שבעת ימים של סוכות בלי זכר ל[שמיני] עצרת.
12. עשרת הדברות בשמות פרק כ', לעומת השינויים בעשרת הדברות בדברים פרק ה'.
13. לבסוף, היעילות של ביקורת המקורות מודגמת היטב בסיפור על מכירת יוסף למצרים בבראשית ל"ז:י"ח ואילך. בתורה יש ערבוב בין ראובן והמדיינים לעומת יהודה והישמעאלים. כשמפרידים את הסיפור לשני מקורות רואים שיש כאן מיזוג של שני סיפורים מקבילים:

3 לדוגמאות טובות מספר במדבר ראו Jacob Milgrom, *The JPS Torah Commentary: Numbers* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1990), xvii–xxi.

סיפור ראובן	סיפור יהודה
פס' כ"א-כ"ג	פס' כ"ד-כ"ז
פס' כ"ח עד "מן הבור"	אמצע פס' כ"ח "וימכרו" עד "בעשרים כסף"
סוף פס' כ"ח "ויביאו" עד פס' ל"ו	

אכן, הסתירות הנ"ל ועוד הובילו למה שמכונה "תורת התעודות". ג'ון אסטרוק הבדיל בין מקור "ה' " (J) למקור "אלהים" (E) בשנת 1753. בשנת 1805 דה-וטה הוסיף את המקור של דברים (D) שהיא מתקופת יאשיהו (640-609 לפנה"ס). הופפלד הוסיף את המקור הכוהני (P) בשנת 1853. וולהאוזן פיתח את תורת התעודות (J,E,P,D) משנת 1878 ואילך. בימינו חוקרים רבים טוענים שיש מקור כוהני נוסף המכונה (H).⁴

(II) מקורות האוסרים לכאורה את ביקורת המקרא

הרבנים בימינו המתנגדים לביקורת המקרא מתבססים בעיקר על המקורות דלהלן:

1. משנה סנהדרין י"א:
כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא ...
ואלו שאין להם חלק לעולם הבא:
האומר אין תחיית המתים מן התורה,
ואין תורה מן השמים,
ואפיקורוס ...
2. תוספתא סנהדרין י"ג:4-5, מהד' צוקרמנדל, עמ' 434
פושעי ישראל בגופן,⁵ פושעי אומות העולם בגופן יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חודש,
ולאחר שנים עשר חודש נפשותן כלה וגופן נשרף וגיהנם פולטתו ונעשין אפר והרוח זורה אותן
ומפזרתן תחת כפות רגלי הצדיקים ... אבל המינין והמשומדים והמסורות ואפיקורסין ושכפרו
בתורה ושפורשין מדרכי ציבור ושכפרו בתחיית המתים וכל מי שחטא והחטיא את הרבים ...
גיהנם נינעלת בפניהם ונידונין בה לדורי דורות ...

4 לסקירה קצרה של התפתחות ביקורת המקורות ראו A.T. Chapman, *An Introduction to the Pentateuch* (Cambridge: University Press, 1911); ג'ייקובס, 1964, עמ' 243-248; ומשה ויינפלד, אנציקלופדיה מקראית, כרך ח', ערך "תורה", עמ' 492-494. לשיטת ישראל קנוהל לגבי H, ראו את ספרו מקדש הדממה: עיון ברובדי היצירה הכוהנית שבתורה, ירושלים, תשנ"ג.

5 לפי האמורא רב בראש השנה י"ז ע"א הכוונה ל"קרקפתא דלא מנח תפילין", דהיינו "גולגולת שאינה מניחה תפילין".

3. סנהדרין צ"ט ע"א

תנו רבנן: "כי דבר ה' בזה ומצותו הפר חכרת תכרת" (במדבר ט"ו:ל"א) – זה האומר אין תורה מן השמים ... תניא אידך ... ואפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק זה שלא אמרו הקדוש ברוך הוא אלא משה מפי עצמו זהו: "כ' דבר ה' בזה" ...

4. פירוש הרמב"ם לפרק חלק, מהד' קאפח, עמ' קמ"ג-קמ"ד

והיסוד השמיני הוא תורה מן השמים. והוא שנאמין שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הוזה היא התורה שניתנה למשה, ושהיא כולה מפי הגבורה ... ושהוא [= משה] במעלת לבלר שקורין לפניו והוא כותב כולה, תאריכיה וסיפוריה ומצוותיה ... ואין הבדל בין ... "ושם אשתו מהיטבאל בת מטרד" (בראשית ל"ו:ל"ט) או "אנכי ה'" (שמות כ"א) ... הכל מפי הגבורה ... וזהו ענין "אין תורה מן השמים" (משנה סנהדרין הנ"ל) אמרו (בבבלי סנהדרין הנ"ל) שהוא האומר שכל התורה כולה מפי הקב"ה חוץ מפסוק אחד שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו, וזה הוא "כי דבר ה' בזה" ...

5. רמב"ם הלכות תשובה ג' ח'

שלשה הן הכופרים בתורה: האומר שאין התורה מעם השם, אפילו פסוק אחד, אפילו תיבה אחת, אם אמר: משה אמרו מפי עצמו, הרי זה כופר בתורה. וכן הכופר בפירושה והוא תורה שבעל פה ...

6. איגרת תימן (איגרות הרמב"ם, מהד' שילת, כרך א', עמ' קל"א-קל"ב)

אמרו [הישמעאלים]: המירותם התורה ושיניתם אותה, ואתם מחקתם שם פלוני ממנה ... ועוד בהיותה קבלה רבים מרבים במזרח הארץ ובמערבה, ולא נמצא ככולם [= בכל ספרי התורה] חילוף כלל ואפילו בנקודה ... ואף כי בעניין [= וכל שכן בעניין שלם] ...

7. מבוא הרמב"ן לפירושו לתורה, מהד' שעוועל, כרך א', עמ' א

משה רבינו כתב הספר הזה [= בראשית] עם התורה כולה מפיו של הקב"ה ...

כלומר, לפי המשנה כל האומר "אין תורה מן השמים" אין לו חלק לעולם הבא, אבל אין היא מגדירה "תורה מן השמים" מהי. התוספתא קובעת שאלה "שכפרו בתורה" גיהנום נעלת בפניהם, אבל אין היא מגדירה כפירה בתורה מהי. הברייתא בבבלי מוסיפה שמי שאמר שכל התורה כולה מן השמים חוץ מפסוק אחד שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו עבר על הפסוק "כי דבר ה' בזה".

הרמב"ם בפירושו למשנה פירש את המשנה הנ"ל בצורה מחמירה וככל הנראה על דעת עצמו: "תורה מן השמים" פירושה שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום היא התורה שניתנה למשה, והוא מצרף לזה את דברי הברייתא בבבלי שכל האומר שמהאמר פסוק אחד מפי עצמו עבר על "כי דבר ה' בזה". במשנה תורה הוא החמיר עוד יותר ואמר "אפילו פסוק אחד, אפילו תיבה אחת" – דבר שלא נזכר באף מקור – ומיזג את הבבלי עם התוספתא: "אם אמר משה אמרו מפי עצמו [על פי הבבלי] הרי זה כופר בתורה [על פי התוספתא]". ובאיגרת תימן הוא טען שלא נמצא בכל ספרי התורה שבעולם חילוף כלל ואפילו בנקודה. הרמב"ן לא בא לפסוק הלכה, אבל הוא קובע שמה רבינו כתב את התורה כולה מפיו של הקב"ה.

לכאורה, יש כאן איסור מוחלט של לימוד ביקורת הטקסט, כי אסור לפקפק "אפילו בתיבה אחת" (משנה תורה), ומי שלומד ביקורת המקורות "אין לו חלק לעולם הבא" לפי הגדרת הרמב"ם של "תורה מן השמים" (פירוש המשנה), ואם הוא מייחס פסוק למשה הוא עובר על "כי דבר ה' בזה" (בבלי סנהדרין ופירוש המשנה) והוא כופר בתורה (משנה תורה). ואכן, הרבה רבנים אורתודוקסים בימינו פוסקים הלכה על פי הרמב"ם ואף מרחיבים את איסורו. בשנת תשל"ה פרסם הרב יצחק שמשון לנגה בירושלים את "פירושי התורה לר' יהודה החסיד", גדול חסידי אשכנז ומחברו של "ספר חסידים", שנפטר בשנת 1217. באותו פירוש יש ארבע דוגמאות ברורות של ביקורת המקורות, ובשני מקרים הוא מייחס פסוקים ל"אנשי כנסת הגדולה" (הדוגמאות מובאות להלן, סעיף VI, ב, 7). הרב משה פיינשטיין (1895–1986), אחד מגדולי הפוסקים במאה העשרים, נשאל אם מותר להדפיס או לקיים את הספר הזה (אגרות משה, יורה דעה, חלק ג', סימן קי"ד-קט"ו). הרב פיינשטיין פסק שאסור להדפיס את הספר הזה ואפילו החלקים שאין בהם כפירה. הוא הסתמך על סנהדרין צ"ט, פירוש המשנה ומשנה התורה הנ"ל והוא אף הרחיב את האיסור בשני כיוונים:

ומי שאומר שאיכא [= שיש] אפילו רק אות אחת שכתב משה בעצמו הוא כופר בתורה ובכלל "כי דבר ה' בזה", וכל שכן מי שיאמר שאיכא [= שיש] איזה דבר שאף משה לא כתבו אלא אחרים או שבאו אחרים והחסירו זה מן התורה—שהם כופרים בתורה ובכלל "כי דבר ה' בזה" ...

כלומר, הרמב"ם הרחיב את האיסור של ייחוס התורה למשה מפסוק אחד לתיבה אחת; בא הרב פיינשטיין והרחיב את האיסור מתיבה אחת לאות אחת! הברייתא בבבלי והרמב"ם קבעו שהמייחס פסוק למשה עבר על "כי דבר ה' בזה"; בא הרב פיינשטיין ובנה קל וחומר, שכל שכן שאסור לומר שבאו אחרים והוסיפו או החסירו מן התורה.

(III) חולשות כלליות במקורות הנ"ל

1) **האיסורים הנ"ל מבוססים על דברי אגדה:** הרמב"ם ור' משה פיינשטיין הנ"ל פוסקים הלכה על פי משנה, תוספתא ובבלי סנהדרין הנ"ל. ברם, אין שום צל של ספק שהמקורות הנ"ל הם בגדר אגדה ולא הלכה. הרי הביטוי "האומר X אין לו חלק לעולם הבא" הוא ביטוי אגדי מובהק. ראשית כל, כך ברור מההקשר במשנה סנהדרין פרק י'. יש שם רשימה של ארבעה-עשר אנשים או קבוצות שאין להם חלק לעולם הבא, וביניהם מנשה, דוד המבול, דוד הפלגה, אנשי סדום, עדת קורח, ואנשי עיר הנדחת. כלום יעלה על הדעת שבהלכה אנו עוסקים! הוא הדין בפרק המקביל בתוספתא סנהדרין פרק י"ג. יתר על כן, ברור ממקומות אחרים בספרות חז"ל שמדובר בביטוי אגדי הבא להרתיע ולא בביטוי הלכתי הבא לאסור. והרי כמה דוגמאות:

- א. "רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים [אין לו חלק לעולם הבא], והלוחש על המכה ... אבא שאול אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו." (משנה סנהדרין י"א).
- ב. "ר' עקיבא אומר: המנענע קולו בשיר השירים בבית המשתאות ועושה אותו כמין זמר, אין לו חלק לעולם הבא" (תוספתא סנהדרין י"ב:).

- ג. "אבא שאול אומר משום רבי עקיבא: אף הלוחש על המכה ... ורוקק אין לו חלק לעולם הבא" (שם; והשוו שבועות ט"ז ע"ב).
- ד. "וכל העובר אחר אשה בנהר אין לו חלק לעולם הבא" (ברכות ס"א ע"א = עירובין י"ח ע"ב).
- ה. "אבל המלבין את פני חבריו ברבים אין לו חלק לעולם הבא" (בבא מציעא נ"ט ע"א = סנהדרין ק"ז ע"א; והשוו סנהדרין צ"ט ע"א, ק"ז ע"א; אבות ג' י"א).
- אכן, אפשר לפסוק הלכה על פי אגדה ויש הרבה דוגמאות לכך במשך הדורות,⁶ אבל אין חובה לעשות כך. ובאמת, יש פוסקים חשובים שהתנגדו לפסיקת הלכה על פי אגדה. לדוגמא, רב האי גאון קבע: "והגדה אין סומכין עליה" (תשובות הגאונים הרכבי, סימן ט'); "אין סומכין על דברי אגדה" (שם, סימן צ"ח; והשוו סימנים צ"ט, שנ"ג).
- במקרה הספציפי שלנו, מתוך גדולי הפוסקים, רק הרמב"ם פסק הלכה על פי המקורות הנ"ל; הר"ף, הרא"ש, הטור, והשלחן ערוך התעלמו מהם.

(2) **היחס לדוגמות ביהדות:** אמנם, יש אמונות בסיסיות ביהדות, כגון קיומו של ה' וייחודו, ואותן אמונות כלולות בתרי"ג מצוות. אבל היהדות לרוב מבוססת על מעשים ולא על אמונות או דוגמות. אכן, זאת הסיבה ש"ג העיקרים של הרמב"ם נתקלו בהתנגדות חזקה במשך הדורות. יש חכמים שהתנגדו לעצם הניסיון לקבוע דוגמות. אחרים התנגדו כי אמרו שרשימת הדוגמות של הרמב"ם איננה מדויקת. ואחרים התנגדו כי אמרו שכל התורה כולה היא דוגמה וכל הכופר בכל דבר בתורה הוא מין ואפיקורוס. לבסוף, פרופ' היימן הוכיח ש"ג העיקרים של הרמב"ם לא נועדו להיות כל העיקרים, כי חסרים בהם דברים בסיסיים כגון קיום האל או בחירה חופשית, אלא הם העיקרים שמופיעים במקרה במשנה סנהדרין פרק חלק.⁷ כלומר, הדוגמות ביהדות הן ענין של מחלוקת גדולה ואי אפשר לטעון "האמן כך וכך" רק מפני שהרמב"ם קבע כך בחיבוריו. חייבים לבדוק כל נושא לגופו, שמא יש דעות אחרות בספרות התלמודית ואצל הראשונים וכן נעשה להלן.

(3) מבוא התלמוד המיוחס לרבי שמואל הנגיד⁸ והמודפס בסוף מסכת ברכות בש"ס ווילנא קבע (ד"ה תיובתא): "**כל מחלוקת שלא חייב המחלוקת במעשה אלא בדעת לבד לא נגדור בו הלכה כפלוני**". וכן אמר הרמב"ם עצמו בשלושה מקומות בפירושו למשנה:

כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה אלא קביעת סברה בלבד אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם. (פירוש המשנה

6 יש על כך ספרות ענפה. ראו, לדוגמא, ר' צבי הירש חיות, כל ספרי מהר"ץ חיות, כרך א', ירושלים, תשי"ח, עמ' רמ"ג-רנ"ג וכן חידושי לנדרים מ' ע"ב; מנחם אלון, המשפט העברי, מהד' ג', ירושלים, תשמ"ח, עמ' 84-92.

7 ראו וקסמן; ג' ייקובס, 1964, מבוא; שפירו, 1993, עמ' 188-190 וכל הספרות הרשומה שם; קלנר, 1999; שפירו, 2004, "Articles of Faith" and "Belief"; Solomon Schechter, *Encyclopaedia Judaica*, s.v. *Studies in Judaism*, First Series (London: Black, 1896), 147-181.

8 אותו חיבור באמת נכתב על ידי ר' שמואל אבן חנניא הנגיד, ראש ישיבת מצרים, שחי למעלה ממאה שנה לאחר פטירתו של ר' שמואל הנגיד—ראו מרדכי מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 68-73.

לסנהדרין י'ג', עמ' קמ"ה; והשוו פירושו לסוטה ג'ג', עמ' קע"ד ולשבועות א'ד', עמ' קס"ז).

אנו נראה להלן שיש תנאים ואמוראים החולקים על משנה, תוספתא ובבלי סנהדרין הנ"ל. ולפי הכלל של מבוא לתלמוד ושל הרמב"ם עצמו אין לפסוק הלכה בנידון כי לא מדובר במעשה אלא "בדעת לבד" או של "קביעת סברה בלבד". במילים אחרות, היהדות עוסקת באמונות ודעות, אבל לא החלכה.

4) לבסוף, כדי להבין את העמדה הקיצונית של הרמב"ם בנדון צריכים להבין את המציאות של זמנו. מוחמד האשים את היהודים בזיוף של התורה: "אכן אוי לאשר יכתבו את הספר בידיהם ואחר יאמרו 'מאת אלהים הוא' " (סורא ב'ע"ג בתרגומו של יוסף ריבלין). האשמה זאת פותחה אצל הוגי דעות מוסלמיים ובראשם אבן חאזם (994–1064) שפיתח את הטענה של "תחריף", שלפיה היהודים זייפו את כתבי הקודש.⁹ על רקע האשמות אלו אפשר להבין את האמרה הקיצונית הנ"ל באגרת תימן, שבה הרמב"ם כופר בדבר הידוע לכל רב וסופר— שאכן יש חילופי גרסא בתורה. הוא בעצם מכחיש כאן את קיומם של בעלי המסורה שניסו לקבוע טקסט אחיד מתוך שלל הגרסאות שעמדו בפניהם. ככל הנראה הוא הגזים בעניין זה כדי שיהודים פשוטים לא ישתכנעו על ידי טענות המוסלמים. לאחר שראינו את ארבע החולשות הכלליות בשיטת הרמב"ם, נראה עכשיו מקורות ספציפיים הסותרים את שיטתו.

(IV) ביקורת הטקסט בספרות חז"ל ואצל חכמי ימי הביניים¹⁰

1) ספרי דברים, פיסקא שנ"ו, מהד' פינקלשטיין, עמ' 423 (והשוו אבות דרבי נתן, נוסח ב', פרק מ"ו, מהד' שכטר, עמ' 29; ירושלמי תעניות ד'ב', ס"ח ע"א; ומסכת סופרים ו'ד', מהד' היגער, עמ' 169):

"מעין] נה אלהי קדם" (דברים ל"ג: כ"ז): שלושה ספרים נמצאו בעזרה—אחד של "מעונים" ואחד של "היא היא" ואחד נקרא "ספר זעטוטים". באחד כתיב "מעין אלהי קדם" ובשנים כתיב "מעונה אלהי קדם"—ביטלו חכמים את האחד וקיימו שנים. באחד כתיב תשעה "היא" [כשהכוונה ל"הוא"] ובשנים כתיב אחת עשרה "היא"—ביטלו חכמים את האחד וקיימו את השנים. באחד כתיב "וישלח את זעטוטי בני ישראל" (שמות כ"ד:ה') "ואל זעטוטי בני ישראל" (שם, פס' י"א) ובשנים כתיב "וישלח את

9 וראו גם סורא ב' קס"ט; ג' קפ"ד; ה' ט"ז (לפי המיספור של ריבלין); Norman Roth, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 54 (1987): 203–236. עמ' 206–207 והספרות הרשומה שם.

10 על ביקורת הטקסט אצל חז"ל ואצל חכמי ימי הביניים ראו מנחם כהן בספרו של סימון, עמ' 42–69; שפרבר; וספרו החשוב של לוי, 2001.

נערי בני ישראל "ואל אצילי בני ישראל"—ביטלו חכמים את האחד וקיימו את השנים.

כלומר, מקור תנאי זה מתאר ביקורת הטקסט של התורה בתקופת בית שני והסיפור מלמד שעסקו בכך לא רק להלכה אלא גם למעשה.

(2) אבות דרבי נתן, נוסח א', פרק ל"ד, מהד' שכטר, עמ' 100 (והשוו נוסח ב', פרק ל"ז, עמ' 97 ובמדבר רבה ג"ד ומקבילות):

עשר נקודות בתורה, אלו הן. [ואז יש רשימה של כל המילים בתורה עם ניקוד עליהן]. למה? אלא כך אמר עזרא: אם יבוא אליהו ויאמר לי: מפני מה כתבת כך? אומר אני לו: כבר ניקדתי עליהן. ואם אומר לי: יפה כתבת, אעבור נקודה מעליהן.

כלומר, לפי אבות דרבי נתן, עזרא הסופר בכבודו ובעצמו במאה החמישית לפני הספירה עסק בביקורת הטקסט והסתפק עם מילים מסוימות שייכות בתורה אם לאו, ולכן הוא ניקד אותן כדי שיוכל לשאול את אליהו הנביא בימות המשיח. אכן, פרופ' ליברמן הוכיח (עמ' 182–183) שגם היוונים נהגו לנקד מילים מסופקות תוך כדי העתקה.

(3) בראשית רבה, ט"ה, עמ' 70; כ"י"ב, עמ' 196; צ"ד:ט, עמ' 1181–1182; ירושלמי תעניות א"א, ס"ד ע"א:

בתורתו שלר' מאיר **מיצאו כתוב** "והנה טוב מאד" (בראשית א':ל"א)—"והנה טוב מות" ...

"ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבשם" (בראשית ג':כ"א). בתורתו של ר' מאיר **מיצאו כתוב** "כתנות אור", אלו בגדי אדם הראשון שדומין לפנס ...

בתורתו של ר' מאיר **מיצאו כתוב** [במקום "ובני דן ח[ו]שים" (בראשית מ"ז:כ"ג)]—
"ובן דן ח[ו]שים" ...

בספרו של ר' מאיר **מיצאו כתוב** "משא דומה" (ישעיהו כ"א:י"א)—"משא דומי" ...

יש מפרשים שרבי מאיר כתב דרשות אלו בגליון ספר התורה שלו, אבל אין הדברים נראים. התנא ר' מאיר (דור רביעי) היה סופר סת"ם (קהלת רבה ב':ח-י"ט, מהד' הירשמן, עמ' 150 ועוד); כאן אנו שומעים על שינויי גרסא **ש"מיצאו כתוב** בספר התורה שלו ואין מוחה ואין מצפצף.¹¹

11 לדיון בספר התורה של ר' מאיר, ראו ליברמן, עמ' 167–168.

(4) קידושין ל' סוף ע"א:

אמר רב ספרא [אמורא בבלי, דור שלישי] משום רבי יהושע בן חנניא [תנא, דור שני] ... וא"ו ד"גחון" (ויקרא י"א: מ"ב) חציין של אותיות של ספר תורה ... בעי רב יוסף [אמורא בבלי, דור שלישי]: וא"ו ד"גחון" מהאי גיסא [= במחצית הראשונה של ספר התורה] או מהאי גיסא? אמרו ליה: נתיי ספר תורה ואימנינהו [= נביא ספר תורה ונימנה את האותיות]—מי לא אמר רבה בר בר חנה [אמורא, דור שלישי] לא זזו משם עד שהביאו ספר תורה ומנאום. אמר להו: אינהו בקיאי בחסרות ויתרות, אנן לא בקיאינן [הם בקיאים בחסרות ויתרות; אנו לא בקיאים].

כלומר, רב יוסף מעיד שבני בבל בזמנו לא היו בקיאים בחסרות ויתרות שבתורה. זאת אומרת שהיו שינויי גירסא בכתוב של התורה בבבל בסוף המאה השלישית לספירה.

(5) בעלי התוספות ור' עקיבא איגר—בפירושיהם לשבת נ"ה ע"ב—כבר הבחינו בעובדה שיש הרבה שינויי גירסא בין הפסוקים המצוטטים בתלמודים לבין המסורה. אכן, עובדה זאת התבססה בעת החדשה עם פרסום מחקרים רבים שאספו מאות דוגמאות של שינויים אלה.¹²

(6) תשובות הגאונים, מהד' הרכבי, סימן ג', עמ' 3 = אוצר הגאונים לקידושין, עמ' 84, סימן קצ"א:

לרב האי [גאון, 939–1038]: ושל [שאלתם] "תנו רבנן: שמונת אלפים ושמונה מאות ושמונים ושמונה פסוקים [= 8,888] הוא ספר תורה, יתיר עליו ספר תלים שמונה [= 8,896], פחות ממנו דברי הימים שמונה [= 8,880]" (קידושין ל' ע"א)—באיזה מניין? והא קא חזינן דלא הוי הכין! [= והרי אנו רואים שזה לא כך!] [תשובה: יפה הוקשה לכם, ודאי דלא הוי הכין! תורה חמשת אלפים ושמונה מאות ושמונים וארבעה פסוקים [= 5,884] וספר תילים שני אלפים וחמש מאות ועשרים וארבעה פסוקים [= 2,524], דברי הימים אלף ותשע מאות ושבעים [= 1,970]. אלא כך שמענו מפי חכמים הראשונים שאמרו ברייתא הדא [מקידושין] בסופרים מסכתא באותו ספר תורה שמיצאו אותו בירושלם שהיה משונה בכתב ובמנין פסוקין שלו וכן

12 יש על כך ספרות ענפה. ראו, בין השאר, את אליעזר לאנדסהוטה, מגיד מראשית (על ההגדה), ברלין, 1855, עמ' xix–viii; ש' וולדברג, דרכי השינויים, למברג, 1870; ש' רוזנפלד, משפחת סופרים, ווילנא, 1883; Max L. Margolis, *The Columbia College Manuscript of Meghilla* (New York, 1883); V. Aptowitz, *Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur*, 2nd ed. (New York: 1892), 11–14; Z. Zinger, "The Bible Quotations in the Talmud," *Journal of Jewish Studies* 10 (1970): 42–40, 30–29, 6–3; עמ' 42–40, 30–29, 6–3; ישיעיהו מאורי, *Textus* 5 (1966): 114–124; Pesikta de Rav Kahana, דוד רוזנטל, בתוך: ספר יצחק אריה זליגמן, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 395–417; שרגא אברמסון, סיני פ"ז (תש"ם), עמ' קצ"ג–ר"ח; ישיעיהו מאורי, ספר הזכרון למשה גושן-גוטשטיין, כרך ג', רמת גן, 1993, עמ' 286–267; ועוד הרבה.

ספר תלים וכן דברי הימים, אבל עכשיו אין תורה אלא כך ואין תילים אלא כך ואין דברי הימים אלא כך.

כלומר, רב האי גאון מסביר על פי ברייתא אבודה ממסכת סופרים שהברייתא במסכת קידושין עסקה בספר תורה ספציפי שמצאו אותו בירושלים, אבל בימינו—בבבל במאה ה'—י"א—מנין הפסוקים שונה לחלוטין.

(7) בראשית רבתי לבראשית מ"ה:ח', מהד' אלבק, עמ' 209–212:

"וישימני לאב לפרעה" (בראשית מ"ה:ח') ... בספרו של ר' מאיר כתוב "וישימני לאב" שנאמר "אשר ישה ברעהו" (דברים ט"ו:ב'). דין הוא מן מליא דכתיבן באורייתא דנפקת מן ירושלם בשבייתא וסלקת לרומי והות גניזא בכנישתא דאסוירוס [= זהו מן הדברים שכתובים בתורה שיצאה מירושלים בשבי ועלתה לרומי והייתה גנוזה בבית הכנסת של אסוירוס] ... כן היו כתיבין באורייתא דנפקת מירושלם [= כך היו כתובים בתורה שיצאה מירושלים].

מדרש בראשית רבתי מיוחס על ידי חנוך אלבק ואחרים לר' משה הדרשן בנרבונא במחצית הראשונה של המאה ה'יא, אבל חננאל מאק מפקפק בייחוס הזה.¹³ בכל אופן, המדרש הנ"ל רושם כעשרים שינויי גירסא מספר תורה שיצא מירושלים לרומא לאחר חורבן בית שני. ואפילו אם אותה מסורת איננה בטוחה מבחינה היסטורית, היא מלמדת שאותו הדרשן אינו פוסל שינויי גירסא שבתורה.

(8) במבוא של רד"ק (ר' דוד קמחי, נרבונה 1160–1235) לפירושו לנביאים ראשונים, הוא מנסה להסביר את קיומם של קרי וכתוב לפסוקים רבים:

וגראה כי המלות [= המילים] האלו נמצאו כן לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו ואנשי כנסת הגדולה [ש] החזירו התורה לישנה ממצאו מחלוקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם, ובמקום שלא השיגה דעתם על הברור כתבו האחד ולא ניקדו או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, וכן כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ (מקראות גדולות הכתר, יהושע-שופטים, רמת גן, תשנ"ב, עמ' י"ד).

כלומר, הרד"ק מסביר שאנשי כנסת הגדולה עסקו בביקורת הטקסט—במקום שיכלו הכריעו וכשלא יכלו להכריע רשמו כתיב וקרי. אכן, הרד"ק חוזר על הסבר זה פעמים רבות בפירושו.¹⁴

13 חננאל מאק, מסודו של משה הדרשן, ירושלים, תש"ע, פרק 20.

14 צבי הירש כהן, פירוש רד"ק על הושע, ניו יארק, תרפ"ט, מפנה במבוא האנגלי, עמ' xxviii לרד"ק לשמואל ב' ט"ז:כ"א; שמואל ב' ט"ז:ב'; מלכים א' י"ז:ד'; דברי הימים א' א' ז'; בראשית י"ד. אבל

9) ר' מאיר הלוי אבולפיה, הרמ"ה (טולידו, 1170–1244) פרסם חיבור שלם בשנת 1227 המכונה "מסורת סייג לתורה" (פרינצי, 1750) שמטרתו קביעת הנוסח המדויק של התורה.¹⁵ בהקדמה לאותו ספר הוא כותב (בעמוד מיד לאחר ההסכמות):

... ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו, גם הם נמצאו בהם מחלוקות רבות ... ואם יאמר אדם לכתוב ספר תורה כהלכתו, ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעוור באפלת המחלוקות ... חשתי להיחלץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ... וללכת אחר [הספרים] הישנים הנאמנים ולנסות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוונו מן התורה בכל דבר המחלוקות ללכת אחר הרוב [ראו שמות כ"ג:ב'] ...

כלומר, הוא מעיד על שינויי גירסא רבים בין ספרי התורה בימיו והוא החליט להכריע על פי דעת רוב הספרים ובדומה לספרי דברים הנ"ל (לעיל, סעיף IV, 1). אכן, הוא בעצמו כתב ספר תורה כאב-טיפוס שהרבה העתיקו ממנו בשנים שלאחר מותו.

10) ר' אברהם בן הרמב"ם (1186–1237) נשאל על הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה והוא השיב:

... בניגוד למה שפורש בספר אהבה [של הרמב"ם, הלכות ספר תורה ח:ד'] כבר השיבונו מקדם ואנו חוזרים כאן על תמציתו, והוא שאנו רואים שיש הרבה חילוקים בין הסופרים בדבר הפרשיות הפתוחות והסתומות, והספרים הנמצאים בישראל שונים הרבה בעניין זה, וכבר ראינו בעלי הוראה ז"ל שנקראו במעמדם [= בנוכחותם] בכל אחד מן הספרים הללו, והוא דבר של טעם, כי אין עמנו ספר העזרה (קידושין ס"ה ע"א) שנוכל לדקדק ממנו את הדבר, ואין בעניין זה קבלה שחבל מסכימין עליה, עד שנפסול מה שישתור אותה. והנכון לדקדק את הדבר כפי שהוא בחיבור [= במשנה תורה הנ"ל] בספר אהבה, אך מה ששונה ממנו אין לפסוק עליו שהוא פסול, אלא אם יהיה שונה מכל הספרים הנמצאים ... (תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים, תרצ"ז, סימן צ"א).

כלומר, רבינו אברהם פוסק נגד אביו ומקל בעניין פרשיות פתוחות וסתומות שבתורה מכיוון שאין ספר תורה מוסכם ואמין כמו שהיה בעזרה. ולכן ספר תורה רק נפסל בנידון אם הוא שונה מכל שאר הספרים.

ראו שם, הערה 2 להסברים אחרים של רד"ק לקרי וכתוב. ראוי לציין שגם פרופ' ליברמן, עמ' 165, ציטט את דברי הרד"ק על קרי וכתוב. והשוו ויזל, תשע"ה.

15) על חיבור חשוב זה ראו ישראל תא שמע, קרית ספר מ"ה (תשל"ל), עמ' 126–119; מרדכי ברויאר, כתר ארם צובא והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים, תשל"ו, עמ' 12–17, 88–94; Bernard Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition: The Career and Controversies of Ramah* (Cambridge: Harvard University Press, 1982), 35–38.

11) ר' יוס טוב ליפמן מילהאוזן (בוהמיה, המאות הי"ד-הט"ו) כתב חיבור בשם "תיקון ספר תורה" שנדפס בפעם הראשונה בשנת תשכ"ז. בתחילת אותו חיבור המוקדש לפתוחות ולסתומות שבתורה הוא כותב:

יען כי [בעוונותינו הרבים] התורה נשתכחה ולא נמצא ספר תורה כתובה כשורה מפני שהסופרים בורים והלומדים אין משימים ליבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ספר תורה כתובה כתיקונה באותיות ובפתוחות ובסתומות ולא מיצאתי, ואין צורך לומר בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור, ועל זה אנו אנוסים ... (סיני ס' [תשכ"ז], עמ' רנ"א).

כלומר, ר' יוס טוב ליפמן מילהאוזן התאמץ למצוא ספר תורה כתובה כתיקונה הן באותיותיה והן בפתוחות וסתומות שבה והתייאש מכך.

12) הרמ"א, ר' משה איסרליש (פולין, 1530–1572) בהגהותיו לשלחן ערוך אורח חיים קמ"ג:ד' התייחס לשאלה מה לעשות כשנמצאה טעות בספר תורה:

דווקא [מוציאים ספר תורה אחר] שנמצא טעות גמור, אבל משום חסרות ויתרות אין להוציא [ספר תורה] אחר, שאין ספרי תורה שלנו מדויקים כל כך שנאמר שהאחר יהיה טוב יותר.

מכל הנ"ל אנו למדים שלדעת חז"ל ביקורת הטקסט התחילה בימי עזרא הסופר בכבודו ובעצמו ונמשכה במשך תקופת התלמוד. בימי הביניים חכמים גדולים כגון הרמ"ה עסקו בביקורת הטקסט של התורה, אבל חלקם הודו שאי אפשר לשחזר את הטקסט המקורי כי הטקסט שבידינו משוּבש למדי. זאת אומרת, שדברי הרמב"ם הנ"ל ש"כל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הנה היא התורה שניתנה למשה" ו"שלא נמצא [בכל ספרי התורה] חילוף כלל ואפילו בנקודה" אינם עומדים בפני הביקורת. התורה נעתקה אלפי פעמים על ידי בני אדם ואי לכך נפלו בה שיבושים קטנים וגדולים. העוסק בביקורת הטקסט לא זו בלבד שאינו חוטא אלא ממשיך הוא בדרכם של בעלי המסורה וכל החכמים החשובים שמנינו לעיל.

(v) ביקורת המקורות או ביקורת גבוהה בספרות חז"ל

עד כאן ראינו מקורות רבים שהסתכלו על ביקורת הטקסט בעין יפה. בנוסף על כך, יש מקורות בתלמוד ובמדרש המרמזים על ביקורת המקורות. את המקורות האלה ניתן לחלק לשלושה חלקים:

(א) התגלות בסלבים

רבנים אורתודוקסים רבים בימינו טוענים שכל התורה ניתנה למשה בהר סיני. טענה זאת איננה מתיישבת עם המקור הבא:

גיטין ס' ע"א-ע"ב:

אמר ר' יוחנן (אמורא א"י, דור שני) משום רבי בנאה (א"י, דור ראשון): **תורה מגילה** **מגילה ניתנה** שנאמר (תהלים מ"ח) "אז אמרתי הנה באתי **במגן** [י] **לת** ספר כתוב עלי". רבי שמעון בן לקיש (א"י, דור שני) אומר: **תורה התנומה ניתנה** שנאמר "לק[ו]ח את **ספר התורה הזאת** [ושמתם א] [ו]תו מצד ארון ברית ה' [דברים ל"א: כ"ו] ... אי נמי לכדרכי לוי (א"י, דור שלישי?) דאמר רבי לוי: **שמונה פרשיות נאמרו ביום שהוקם בו המשכן** [= באחד בניסן, ולא בהר סיני], אלו הן: פרשת כהנים (ויקרא כ"א), פרשת לויים (במדבר ח'), ופרשת טמאים (במדבר ט'), ופרשת שילוח טמאים (במדבר ה"א-ד'), ופרשת אחרי מות (ויקרא ט"ז), ופרשת שתויי יין (ויקרא י"ח-י"א), ופרשת נרות (במדבר ח') ופרשת פרה אדומה (במדבר י"ט).

רש"י על המקום מפרש את שלוש הדעות: ר' יוחנן סבר שהתורה מגילה מגילה ניתנה, ש"מתחילה נכתבה מגילת בראשית והדר מגילת נח והדר מגילת אברהם". ריש לקיש סבר שהתורה חתומה ניתנה דהיינו "גמורה ומסוימת ושלמה". רבי לוי סבר ששמונה פרשיות "שהוצרכו ליום [שהוקם בו המשכן] נאמרו ונכתבו ונמסרו בו ביום ונכתבו כל אחת במגילה לבדה לפי שמובדלות ורחוקות זו מזו, הלכך קרי לשאר [התורה] נמי 'מגילה' משום דכשחזר והשלימה הוצרך לכתוב מבראשית עד פרשת כהנים לבד ודילג פרשת כהנים הכתובה כבר וכתב מפרשת כהנים עד פרשת [לויים] וכן כולם".

כלומר, רק ריש לקיש מסכים עם הרבנים המודרניים הדוגלים **בתורה מסיני**. ר' יוחנן סבר שהתורה ניתנה **מגילות מגילות בשלבים** וככל הנראה בסדר כרונולוגי, ורבי לוי סבר שהתורה ניתנה **בשלבים ולא בסדר כרונולוגי**.

(ב) עריכה אנושית

80 (א) ספרי במדבר, פיסקא פ"ד, מהד' הורוביץ, עמ' 80: "ויהי **בנס** [וע] **האר** [ו] [ל"ה] (במדבר י"ל"ה) נקוד עליו מלמעלה ומלמטה **מפני שלא היה זה מקומו**. רבי אומר: מפני שהוא ספר בעצמו ... ר' שמעון אומר: נקוד עליו מלמעלה ומלמטה **מפני שלא היה זה מקומו**. ומה היה ראוי ליכתב תחתיו? "ויהי העם כמתא [ו] ננים" (במדבר י"א: א') ...

10 (ב) ספרי זוטא, מהד' הורוביץ, עמ' 266: כל ספר שיש בו שמונים וחמש טע[ו]יות, לא יקרא בו עד שיוגה. יש אומרים: לא נאמרו כל השיעורין הללו **אלא שאינה מקומה של פרשה** [של "ויהי בנסוע", במדבר י"ל"ה-ל"ז, שיש בה 85 אותיות]. היה צריך לומר "וענן ה' עליהם יומם בנסעם מן המחנה" (במדבר י"ל"ד) [ואז] "ויהי העם כמתא [ו] ננים" (שם, י"א: א') ...

11 (ג) שבת קט"ו ע"ב-קט"ז ע"א תנו רבנן: "ויהי **בנס** [וע] **האר** [ו] [ו] ואמר משה" פרשה זו עשה לה **הקב"ה** סימניות מלמעלה ולמטה **ליומר שאין זה מקומה**. רבי אומר: לא מן השם הוא זה, אלא מפני שספר חשוב הוא בפני עצמו ... מאן תנא דפליג עליה דרבי [= מי התנא שחולק על רבי]? רשב"ג הוא, דתניא: רשב"ג אומר: עתידה פרשה זו שתיעקר מכאן ותיכתב במקומה, ולמה כתבה כאן? כדי להפסיק בין

פורענות ראשונה (במדבר י':ל"ג) לפורענות שנייה (שם, י"א:א') ... והיכן מקומה? אמר רב אשי: בדגלים (במדבר י':י"א ואילך).

כבר העיר פרופ' ליברמן (עמ' 178, הערה 6) שהמילה "הקב"ח" בתלמוד הבבלי (מקור ג) חסרה ברש"י, בעין יעקב ועוד, ואם כן הדבר, אותו תנא בשלושת נוסחי הברייתא וכן רשב"ג סבורים שמש"ח רבינו הוא זה שהכניס נונין הפוכין לפני ואחרי במדבר י':ל"ה-ל"ו. זאת אומרת שמש"ח רבינו לא רק היה "לבל"ר" כלשונו של הרמב"ם אלא גם עורך של התורה. ואם הוא ערך את החלק הזה, יכול להיות שערך חלקים נוספים.

2א) תוספתא סנהדרין ד':ז' ח', מהד' צוקרמנדל, עמ' 421-422: יש שם שלוש דעות: ר' יוסי סבור שכתב התורה השתנה בימי עזרא מכתב אשורי לכתב ארמי; רבי סבור שהתורה ניתנה להם בכתב אשורי, כיוון שחטאו נהפך להם לרועץ, כיוון שזכו בימי עזרא חזרו להן אשורית; רבי אלעזר המודעי סבור שהתורה ניתנה בכתב אשורי והכתב לא נשתנה.

2ב) סנהדרין כ"א ע"ב-כ"ב ע"א הברייתא הנ"ל מופיעה בשינויים, אבל לפניה יש מימרא אמוראית:

אמר מר זוטרא (בבלי, דור ששי) ואיתימא מר עוקבא (בבלי, דור ראשון): בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש; חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי; ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש; והניחו להדיטות [= לשומרונים] כתב עברית ולשון ארמי.

יש במקורות הנ"ל שלוש תפיסות שונות לגבי תפקידו של עזרא: לדעת רבי אלעזר המודעי, עזרא הסופר לא שינה שום דבר בתורה. לדעת ר' יוסי ורבי, עזרא שינה את הכתב מכתב ארמי לכתב אשורי. ולדעת מר זוטרא או מר עוקבא עזרא תירגם את התורה לארמית וחזרה לעברית. כמובן, אפשר לטעון שהתרגום נעשה בידי שמים, אבל אם הוא נעשה בידי עזרא, יש בכך השפעה גדולה של בן-אדם על טקסט התורה שבידינו כי, כידוע, כל מתרגם משפיע מאד על תוכן הטקסט המתורגם.

3) מדרש תנחומא, כי תשא, סימן ט"ז:

"ויתן אל משה ככלתו [לדבר אתו בהר סיני, שני לוחות העדות ל]ח[ו]ת העדות, ל]ח[ו]ת אבן כת[ו]ת בים באצבע אלהים" (שמות ל"א:י"ח). אמר רבי אבהו (אמורא א"י, דור שלישי): כל ארבעים יום שעשה משה מלמעלן היה לומד תורה ושוכח. לסוף אמר לו: רבינו של עולם, הרי באו ארבעים יום ואיני יודע דבר! מה עשה הקב"ה? משהשלים ארבעים יום נתן לו את התורה במתנה שנאמר "ויתן אל משה ככלתו". וכי כל התורה למד משה? והלא כתיב "אר[ו]ן כה מארץ מ[י]ד[ה]" (איוב י"א:ט')?! **אלא כללים כללים לימדה הקב"ה למשה שנאמר "ככלתו".**

יש אומרים שמדרש זה עוסק בתורה שבעל פה, אבל דבר זה אינו נרמז בטקסט. יתכן אפוא שלדעת ר' אבהו ה' לימד את התורה למשה ככללים והוא זה שהפך אותם לפרטים ואם כן הדבר, משה רבינו שיחק תפקיד חשוב מאד בכתיבת התורה.

ג) יש פסוקים בתורה שנכתבו לאחר מותו של משה רבינו

(1) בבא בתרא י"ד ע"ב-ט"ו ע"א:

תנו רבנן ... משה כתב ספרו ופרשת בלעם ואיוב, יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה ... אמר מר: "יהושע כתב ספרו ושמונה פסוקים שבתורה"—תניא כמאן דאמר שמונה פסוקים שבתורה יהושע כתבן דתניא "וימת שם משה עבד ה'" (דברים ל"ד:ה'). אפשר משה [חי] וכתב "וימת שם משה"? אלא עד כאן כתב משה, מכאן ואילך כתב יהושע—דברי ר' יהודה ואמרי לה ר' נחמיה. אמר לו ר' שמעון: אפשר ספר תורה חסר אות אחת וכתב "לק[ו]ח את ספר התורה הזה" (דברים ל"א: כ"ו)! אלא עד כאן הקב"ה אומר ומשה כתב, מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע ...

כלומר, לדעת ר' שמעון, משה רבינו כתב את שמונת הפסוקים האחרונים בתורה בדמע, אבל לדעת התנא בברייתא הראשונה ולדעת ר' יהודה או ר' נחמיה, יהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים בתורה לאחר מותו של משה.

(2) מכות י"א ע"א:

"ויכת[ו]ב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים" (יהושע כ"ד: כ"ו) פליגי בה ר' יהודה ור' נחמיה: חד אמר [שיהושע כתב בתורה] שמונה פסוקים וחד אמר ערי מקלט.

[וסתם התלמוד מפרש:] בשלמא למאן דאמר "שמונה פסוקים", היינו דכתיב "בספר תורת אלהים", אלא, למאן דאמר "ערי מקלט", מאי "בספר תורת אלהים"? הכי קאמר: "ויכתוב יהושע" בספרו "את הדברים האלה" הכתובים "בספר תורת אלהים".

יש שני רבדים של הסוגיא הזאת. ברובד הקדום, התנאי, אחד מהתנאים אומר שיהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה ואחד מהם אומר שהוא כתב את ערי המקלט שבתורה, מכיוון שנושא זה מופיע גם בספר יהושע פרקים כ'-כ"א. הדעה השנייה לא מצאה חן בעיני סתם התלמוד ולכן הוא בא ותיקן ("הכי קאמר") שהכוונה שיהושע כתב בספרו מה שהיה כתוב כבר ב"ספר תורת אלהים".

כלומר, יש במקורות הנ"ל שלוש גישות של התנאים: משה כתב את כל התורה; יהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה; או יהושע כתב את "ערי המקלט" שבתורה.

(VI) ביקורת המקורות אצל חכמי ימי הביניים

בסעיף הקודם ראינו רמזים לביקורת המקורות בספרות חז"ל. עתה נראה שדי הרבה חכמים בימי הביניים סברו שבני אדם ערכו או כתבו חלק מהתורה. מקורות אלה מתחלקים לשתי קבוצות:

(א) **משה או בן-אדם אחר ערך חלקים של התורה**¹⁶
 (1) בבראשית ל"ב:כ"א מסופר איך יעקב אבינו חילק את עבדיו לקראת המפגש עם עשו:

ויצו גם את השני גם את השלישי גם את כל הה[ו] לכים אחרי העדרים לאמר ... ואמרתם גם הנה עבדך יעקב אחרינו—**כי אמר: אכפרה פניו במנחה הה[ו] לכת לפני ואחרי כן אראה פניו אולי ישא פני.**

ר' אברהם אבן עזרא (ספרד, 1092–1167) פירש " כי אמר' יעקב בלבו; **אלה דברי משה**". כלומר, משפט זה נאמר על ידי משה רבינו ולא על ידי הקב"ה, ומכאן שמשה רבינו היה יותר מ"לבלר" הכותב מה שה' הכתיב.

(א2) ר' יוסף בכור שור (צרפת, נולד 1140) כתב בפירושו לאותו פסוק:

"כי אמר אכפרה פניו: **בעל הספר פירש** כי על כן עשה יעקב כל זאת להעביר ממנו פנים של זעם אם כוונתו לרעה ...

אפשר לטעון ש"בעל הספר" הוא הקב"ה, אבל סביר יותר להניח ש"בעל הספר" הוא משה רבינו או עורך אנושי אחר שבא להסביר את מחשבותיו של יעקב באותו רגע.

(ב) אכן, בדברים א':א' כותב ר' יוסף בכור שור:

"אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל"—סמוך למיתתו **סידר להם את התורה** כדי שלא ישתכחו המצוות ... ולכך מנה אותם מקומות שניתנה בהם תורה **שהוא רוצה לסדר**, כי תורה מקומות מקומות ניתנה.

הווי אומר, בעיני ר' יוסף בכור שור, משה רבינו הוא המסדר = העורך של ספר דברים.

(3) גם הרשב"ם (ר' שמואל בן מאיר, צרפת, 1080–1160), נכדו של רש"י ואחד מבעלי התוספות החשובים, סבר שמשה רבינו היה העורך של התורה. וכך הוא כתב בפירושו לבראשית א':א':

¹⁶ סעיף זה מבוסס על מאמרו של הרב הריס. לעוד פרשנים מימי הביניים שדברו על עריכת התורה ושאר ספרי המקרא ראו סטיינר; שלושת מאמריו של ויזל; ולוקשין.

גם כל הפרשה הזאת של מלאכת ששת ימים הקדימה משה רבינו לפרש לך מה שאמר
הק[ב"ה] בשעת מתן תורה "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ"ח): ...

4) ר' אלעזר מבלגנצי (צרפת, המאה ה"ב) היה תלמידו של הרשב"ם. בכמה מקומות
בפירושו הוא מדבר על "הסופר" של ספר במקרא במובן של עורך (ראו פירושו ליחזקאל
א"ב:ג'; יונה א"י). וכן הוא עושה בפירושו לישעיהו ז'ב' (במקראות גדולות הכתר):

... אבל הסופר דרכו להגיד בתחלת דבריו גוף המעשה בקוצר. כיוצא בו: "ויצא יעקב
מבאר שבע וילך חרנה" (בראשית כ"ח:י) ואחר כך אמר "ויפגע במקום" (שם, י"א)
לפרש הדבר. אף כאן תחלה אמר שרצין ופקח עלה, ואחר כך מפרש הדבר
יפה ...

כלומר, כשם שר' אלעזר מבלגנצי מדבר על "הסופר" במובן של העורך של יחזקאל, יונה
וישעיהו, כך הוא מדבר על "הסופר"/העורך של ספר בראשית.

5) "סדר עולם", כרוניקה היסטורית מימי הביניים, שפורסמה על ידי א' נויבאור (סדר החכמים
וקורות הימים, חלק א', אוקספורד, תרמ"ח, עמ' 163) וכן על ידי עלי יסיף בימינו (ספר
הזכרונות הוא דברי הימים לירחמיאל, תל אביב, תשס"א, עמ' 368–369):

בימי משה רבינו היו ספרים כתובים, שנכתבו בהם דברי הימים אשר מעולם, אבות
הראשונים אשר מאדם הראשון כמו שמצינו באגדה: "ספרו של אדם הראשון כתוב
בו מעשה בראשית ומעשה מרכבה ברמזים, דוגמת משנת שמואל בעסקי התקופות
והמזלות".¹⁷ [ואדם מסר לשנת וכן הלאה עד ימי משה.] משה רבינו כשבא לכתוב את
המעוות נתיישר בעיניו לכתוב איך קבלו ישראל את התורה. ומתוך שירד לפרש מה
שהיה בימיו, כתב באיזו עלילה ירדו ישראל למצרים וסדר האבות מתחילתן. ראה
בספרים וכתב על פיהן מימי בראשית, ועל פי רוח הקודש עשה מה שעשה ו"כח מעשיו
הגיד לעמו" (תהלים קי"א:ו) ...

כלומר, משה רבינו בעצמו כתב בתורה את תולדות עם ישראל עד ימיו על פי ספרים כתובים
שנכתבו מימי אדם הראשון ואילך והוא ערך את כל החומר הזה על פי רוח הקודש.

17 לא מצאתי את המדרש הזה. על ספרו של אדם הראשון ראו סדר עולם רבה, סוף פרק ל', מהד'
רטנר, עמ' 150–151 = מהד' מיליקובסקי, כרך א', עמ' 325–326; בבא מציעא פ"ה ע"ב-פ"ו ע"א;
ר"מ כשר, תורה שלמה, כרך ב', עמ' שמ"ו, סימן ו'; ור' לוי גינצבורג, אגדות היהודים, מהד' ב',
ירושלים, תשס"ט, כרך ראשון, עמ' 178–179 באמצע הערה 27.

(ב) חלקים מסוימים של התורה נכתבו לאחר תקופת משה רבינו או על ידי נביאים אחרים

(1) מדרש חסרות ויתרות, מהד' ש"א ורטהיימר, בתי מדרשות, כרך ב', מהד' ב', ירושלים, תשי"ג, עמ' רע"ד. מדרש זה על המסורה נכתב לפני זמנו של רב האי גאון (939–1038) מכיוון שרב האי הוא הראשון לצטט ממנו.¹⁸

תרין פסוקים שעליהן נוגין הפוכים [במדבר י"ל-ה"ו] ונטפלו [= והוכנסו] בתורה שה[ן] מנבואת אלדד ומידד ונשארה נבואתן [ו] נתפרשה על ידי יחזקאל, כמה שנאמר: "כה אמר ה' אלהים: האתה הוא אשר דברתי בימים קדמונים ביד עבדי נביאי ישראל ...!" (יחזקאל ל"ח-י"ז). ויש אומרים, מלמד שהיה שם ספ[ר] גנוז.

רבו הפירושים למדרש זה ובמיוחד למשפט האחרון,¹⁹ אבל, בסופו של דבר, בעל המדרש סבר שבמדבר י"ל-ה"ו הוא שריד של נבואת אלדד ומידד (במדבר י"א: כ"ו-ל') שהוכנס לתורה בין הנוגין ההפוכים.

(2) גנזי מצרים: הלכות ספר תורה, מהד' א' אדלר, אוקספורד, 1897, עמ' 37. כתב יד זה מן הגניזה בקהיר נכתב כנראה על ידי ר' יוסף ראש הסדר בסביבות שנת 1200.²⁰

ובמקצת מדרשות דרשי טעמ[א] אחרינא ואמ[ר] מה ראו חכמ[ים] ליתן נוגין הפוכין על [= לפני] "ויהי העם כמתא[ו] נגים" (במדבר י"א: א')? אלא אמרו חכמים כל התורה כולה מיוחדת לנבואת משה חוץ מאילול שני פסוקין שהן מנבואת אלדד ומידד לפיכך סיגן בגון כפוף ונטפל [= והוכנס] בתורה.

גם מדרש מאוחר זה סבור שבמדבר י"ל-ה"ו מהווה נבואת אלדד ומידד ולא נבואת משה רבינו.

(3) ר' יצחק מטולדו (982–1056) הובא על ידי אבן עזרא לבראשית ל"ו: ל"א: "ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מל[ך] לבני ישראל" — משתמע מכאן שהקטע נכתב בתקופת המלוכה. על כך אומר אבן עזרא: "יש אומרים כי בדרך נבואה נכתבה

18 ראו המבוא של ורטהיימר לאותו מדרש, עמ' ר"ג-ה, וכן הספרות המובאת אצל ש"ז ליימן (בהערה הבאה), הערה 28.

19 ליברמן, עמ' 180, הערה 28; מ"מ כשר, תורה שלמה, כרך י"ט, עמ' 369–366; השל, כרך ב', עמ' Sid Z. Leiman, "The Inverted Nuns at Numbers 10:35–36 and the Book of Eldad; 424–420 and Medad," *JBL* 93 (1974): 348–355; Baruch A. Levine, "More on the Inverted Nuns of Numbers 10:35–36," *JBL* 95 (1976): 122–124.

20 על מחברו של "גנזי מצרים" ראו הספרות אצל ליימן הנ"ל, הערה 24; דוד גולניקין, גנזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים, תש"ס, עמ' 23, הערה 112, ובמיוחד סדרת המאמרים של שרגא אברמסון הרשומים שם שהופיעו בסיני צ"ה-ק"ה. לדיון בקטע זה, ראו הספרות בהערה הקודמת.

זאת הפרשה, ויצחקי אמר בספרו כי בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה". אבן עזרא בעצמו חולק עליו, אבל ר' יצחק מטולידו סבר שהפרשה הנידונה בתורה נכתבה בימי יהושפט מלך יהודה (867–846 לפנה"ס).

(4) "ורבים אמרו" המובא על ידי אבן עזרא לבמדבר כ"א:א': "וישמע הכנעני מלך ערד ורבים אמרו כי זאת הפרשה יהושע כתבה, והראיה מלך ערד אחד" (יהושע י"ב:ד) ... "גם כאן אבן עזרא חולק, אבל "רבים" סברו כי פרשה זאת נכתבה על ידי יהושע.

(א5) אבן עזרא (1092–1167) לבראשית י"ב:ו': "ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם עד אלון מורה, והכנעני אז בארץ" ... ואם איננו כן יש לו סוד. והמשיכיל יידום.

(ב5) אבן עזרא לדברים א'ב':

ואם תבין סוד השנים עשר – גם "ויכת[ו] ב משה" (דברים ל"א:כ"ב); "והכנעני אז בארץ" (בראשית י"ב:ו'); "[אשר י]אמר היום] בהר ה' י[ראה" (שם, כ"ב:ד); "עוג ... ערשו ערש ברזל [הלא היא ברבת בני עמון]" (דברים ג'י"א) – תכיר האמת.

(ג5) אבן עזרא לדברים ל"ד:א':

"ויעל משה [מערב] ו]ת מואב אל הר נבו" לפי דעתי, כי מזה הפסוק כתב יהושע, כי אחר שעלה משה לא כתב, ובדרך נבואה כתבו.

(ד5) אבן עזרא לדברים ל"ד:ו':

"ולא ידע איש את קב[ו]רתו עד היום הזה" דברי יהושע, ויתכן שכתב זה באחרית ימיו.

בפירושים הנ"ל אומר אבן עזרא שהקטעים הנדונים נכתבו לאחר מותו של משה רבינו. הוא מרחיב את שמונת הפסוקים המיוחסים בתלמוד הנ"ל ליהושע (דברים ל"ד:ה'-י"ב) לשנים עשר פסוקים (שם, א'-י"ב). לזה הוא קורא "סוד השנים עשר" והוא משווה את שאר הקטעים המאוחזרים ל"סוד השנים עשר".

(6) פירוש המיוחס לרשב"ם בכ"י פריס 260 של "מושב זקנים" על התורה שפורסם על ידי יצחק לנגה, המעין י"ב/ד' (תמוז תשל"ב), עמ' 83: "ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מל[ו]ך מלך לבני ישראל" (בראשית ל"ו:ל"א) — פירושם [= פירוש רשב"ם] שפרשה זו נכתבה בימי שופטים", ואז בעל מושב זקנים מקשה על אותו פירוש.

7) ר' יהודה החסיד (אשכנז, נפטר 1217) היה המחבר של ספר חסידים והמנהיג העיקרי של חסידי אשכנז הידועים בחסידותם ובאדיקותם. פירושו לתורה יצא לאור בשנת תשל"ה ועוררו כאמור לעיל את התנגדותו של הרב משה פיינשטיין.²¹ והרי הפירושים החשובים לענייננו:

7א) פירושי התורה לר' יהודה החסיד, מהד' יצחק שמשון לנגה, ירושלים, תשל"ה, עמ' 64. רוב הפירושים נרשמו על ידי ר' משה, בנו של ר' יהודה החסיד, ולכן הוא מצטט מ"אביו".

"וישם את אפרים לפני מנשה" (בראשית מ"ח:כ') **פי' [רש] אביו: לא על יעקב נאמר כי על משה—וישם משה את אפרים לפני מנשה בראש דגל [במדבר י"כ:ב-ג] בעבור שיעקב אמר ו"אחיו הקטן יגדל ממנו" [בראשית מ"ח:י"ט]. ויהושע כתבו [אן] אנשי כנסת הגדולה, שאם תאמר משה כתבו היה לו לומר "ואני שמתי את אפרים לפני מנשה" כמו שיש אחרי כן [בפס' כ"ב] "ואני נתתי לך שכס אחד על אחיך" ופי' [רש] אבי שמישה כתבו בשנת הארבעים ...**

כלומר, לדעת ר' יהודה החסיד, בראשית מ"ח:כ"ב נוסף לדברי יעקב על ידי משה, ופסוק כ' שמתייחס למשה נוסף על ידי יהושע או על ידי אנשי כנסת הגדולה.

(ב) שם, עמ' 138:

"[וכל קרבן מנחתך במלח תמלח] ולא תשבית מלח ברית אלהיך [מעל מנחתך]" (ויקרא ב':י"ג) ... עניין אחר: שמא מתחילה היה כתיב "ולא תשבית מלח מעל מנחתך" בסתם, ואחר שמישה רבינו כתב זה ב"אתם נצבים" [= דברים כ"ט:כ"ב]—"גפרית ומלח שר[י] פח כל ארצה" [אז הוסיפו וכתבו מה מלח? "מלח ברית אלהיך".

17) שם, עמ' 184–185:

"אז ישיר ישראל [אל] את השירה הזאת" [במדבר כ"א:י"ז] **פירש מ"א [= מורי אביו]: זהו הלל הגדול [= תהלים קל"ו], שלאחר שניצולו מסיחון ועוג ועברו נחל ארנון אז נעשה זה השיר. ובחומש היה כתי' [ב], אלא שדוד המלך הסיר כל מזמורי יתמי [= שלא הוזכר שם אמרם] של משה שבחומש וחיברן בספר תהלים שלו...**

21 על פירושו של רבי יהודה החסיד לתורה ראו ברין; תא-שמע, תשנ"ד; שכטר, 1998–1999, עמ' 225, והערה III; ושוורץ. ראו לציון שהפירושים המופיעים להלן כסעיפים ג', ד' מופיעים גם בכ"י המבורג 45 שהוא פירוש על התורה לר' אביגדור כ"ץ (איטליה ווינה, 1200–1275)—ראו צבי יעקב צימלס, בתוך: מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל, ווינא, תרצ"ג, עמ' רנ"ט, הערה ע'. ומעניין הדבר שבספר פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי ז"ל, ירושלים, תשנ"ו המהדירים—שהם יהודים חרדים—לא הדפיסו את הפשטים על התורה מכ"י המבורג 45 (ראו שם, עמ' 14) ושמא משום דברי הביקורת הנדונים כאן?

77 (ד' שם, עמ' 198:

ר' יהודה החסיד בא להסביר כיצד באו בני ישראל לעציון גבר [דברים ב' ח'] אם המקום היה שייך לאדום [דברי הימים ב' ח' י"ז]. הוא מתרץ שזה לא היה שייך לאדום אלא מלך אדום נשא את מהיטבאל בת מטריד [בראשית ל"ז: ל"ט] והיא הכניסה לו את עציון גבר.

וזהו לא נעשה עדיין בימי משה כי אם "לפני מל[ו]ך מלך לבני ישראל [אל]" [בראשית ל"ז: ל"א]—פירוש, קודם שמלך שאול אחרי כן, אבל בימי שלמה כבר נעשה. **לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש שלא תתמה איך בא עציון גבר לאדום כמו שכתוב בדברי הימים.**

8 (ר' יוסף בונפילס (טוב עלם, ספרד, נולד 1335), צפנת פענח, שהוא פירוש על ר' אברהם אבן עזרא על התורה, מהד' דוד הרצוג, קראקא, תרע"ב, עמ' 91–92. הוא מסביר שם את דברי אבן עזרא הנ"ל (סעיף 5א) על "והכנעני או בארץ" (בראשית י"ב:):

...ולפי זה נראה שלא כתב משה זאת המילה [= אז] בכאן, רק יהושע או אחר משאר הנביאים כתבוה כאשר מצאנו בספר משלי (כ"ה:א') "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה", כי אחר ששלמה חיבר הספר, למה נזכר שם חזקיה שנולד אחר כמה דורות? רק היה זה קבלה בידם איש מפי איש מפי שלמה, ועל כן כתבוהו ונחשב כאילו שלמה כתבו. וככה בכאן היה קבלה בידי ישראל שבימי אברהם היה הכנעני בארץ, וכתב אותו אחד מן הנביאים בכאן, ואחר שיש לנו להאמין בדברי קבלה ובדברי נבואה – מה לי שכתבו משה או שכתבו נביא אחר, הואיל ודברי כולם אמת והם בנבואה? ואם תאמר הנה כתוב "לא תוסיף עליו" (דברים י"ג:א') ... בפירושו הראשון בפרשת לך לך (בראשית י"ב:ד') אמר [אבן עזרא] כי לא נאמר "לא תוסיף עליו" רק על המצוות ... אבל לא על המילות [= המילים], על כן אם הוסיף נביא מילה או מילות לבאר הדבר כאשר שמע מפי הקבלה, אין זו תוספת ...

ר' יוסף בונפילס אומר שהמילה "אז" נוספה על ידי יהושע או נביא אחר ואין בכך עבירה על "בל תוסיף" כי אותו איסור חל רק על מצוות ולא על מילים. יתר על כן, אותה תוספת היא גם נבואה אמתית אפילו אם היא נוספה על ידי נביא אחר ולא על ידי משה.

9 (ר' אלעזר בן החסיד רבינו מתתיה היה חכם מצרי. בפירושו על אבן עזרא על התורה (כ"י ותיקן 54 המובא אצל נפתלי בן-מנחם, מגנזי ישראל בוואטיקאן, ירושלים, תשי"ד, עמ' 129) הוא מסביר את דברי אבן עזרא הנ"ל על בראשית י"ב:ו' ודברים א' ב':

... ידוע, כי בהיות גלות ישורון בבבל נשתכחה התורה עד בוא עזרא הכהן, סופר מהיר בתורת ה', והחזירה להם ולא שינה דבר מכל המצוות אשר ציווה ה' את משה, אך מיתר סיפורי הדברים אשר אין נזק בהרחבת קצת מאמר בהם כאלה הנזכרים לא נזכר הנביא ההוא. ויתכן כי על פי ה' הוסיף את אשר הוסיף, כאשר עשה במסורות ובפסוקים ובטעמים ...

כלומר, לדעת ר' אליעזר בן החסיד רבינו מתתיה, עזרא הסופר הרחיב חלקים סיפוריים של התורה כשם שהוא חידש דברים במסורות, בפסוקים ובטעמים.

10) ר' גד די לאקוילא (dell'Aquila) כתב אגרת המגינה על אבן עזרא בתחילת המאה ה"ח (נפתלי בן מנחם, ענייני אבן עזרא, ירושלים, תשל"ח, עמ' 326), בה הוא מגן על פירושו לבראשית י"ב: ודברים א"ב:

אם כן החכם קשה לו דברים שנכתבו בתורה והיו אחר כך, על כן כתב אפשר שנאמרו כמשפט הלשון או שנאמרו ברוח הקודש, כמו שכתב מ"יעל משה" (דברים ל"ד: א') עד סוף הספר כתבם יהושע ברוח הקודש. אם כן אפוא אין הוא [= אבן עזרא] בכלל "כי דבר ה' בזה" (במדבר ט"ו: ל"א על פי סנהדרין צ"ט ע"א הנ"ל) לפי שאמר שנאמרו ברוח הקודש, אבל בכלל "דבר ה' בזה" הוא [רק] מי שאמר **שמישה מדעתו** אמר אפילו פסוק אחד, דאם לא כן, הנה ר' יהודה דפליג על רבי שמעון בשמונה פסוקים שאמר יהושע כתבם [בבבא בתרא ט"ו ע"א הנ"ל] גם הוא בכלל "כי דבר ה' בזה" דמה לי ח' [פסוקים] מה לי י"ב [פסוקים]!? והלא אמרו אפילו פסוק אחד! ...

כלומר, המושג "כי דבר ה' בזה" בסנהדרין צ"ט ע"א חל רק על מי שאמר **שמישה המציא פסוק מדעתו**, אבל ר' יהושע בבבא בתרא ט"ו ע"א ואבן עזרא בפירושו הנ"ל אמרו שפסוקים מסוימים נאמרו ברוח הקודש **על ידי נביאים אחרים** ואין בכך משום "כי דבר ה' בזה" וזה מותר.

(VII) תקדימים ללימוד ביקורתי מתחומים אחרים

עד כאן ראינו שהרמב"ם והפוסקים כמוהו התנגדו לביקורת הטקסט ולביקורת המקורות. אחר כך הסברנו חולשות כלליות במקורות האוסרים והבאנו תקדימים רבים לביקורת הטקסט והמקורות בספרות חז"ל ואצל חכמי ימי הביניים.

(א) מביקורת התלמוד לביקורת המקרא

ברם, המקשה יכול להקשות בקשר לביקורת המקורות: אכן, מצאנו למעלה מעשרים מקורות המרמזים על ביקורת המקורות במשך הדורות, ועתה ניתן להוסיף מקורות נוספים על פי הספר "בעיני אלהים ואדם" שפורסם לאחרונה. אבל האם יש בכך כדי להצדיק הפרדה שיטתית של התורה למקורות שונים? הרי סך הכל במקורות שהבאנו מדובר על כעשרים פסוקים המיוחסים לנביאים שחיו לאחר תקופת משה רבינו. האם יש בכך כדי לפרנס שיטה שלימה? על זה יש להשיב על פי חקר **התלמוד הבבלי** בימינו. מו"ר פרופ' שמא פרידמן הראה שרבותינו הראשונים עסקו בביקורת התלמוד ובהפרדת המימרות מדברי סתם התלמוד באופן מקרי וחלקי; אם נצרף את כל הדוגמאות שהוא מביא יחד עם דוגמאות נוספות מדובר באחוז קטן מאוד של סוגיות התלמוד.²² אבל אנו יכולים לקחת את שיטתם של הראשונים ולפתח ולשכלל אותה על פי כלי המחקר של ימינו, וכן הוא כותב:

22 שמא יהודה פרידמן בתוך: ח"ז דימיטרובסקי, עורך, מחקרים ומקורות א' (תשל"ח) עמ' 288-293, שנדפס מחדש באוסף מאמרי: סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ניו יורק וירושלים,

הנה ראינו שבעלי התוספות ורבתינו הראשונים שבאו אחריהם ידעו היטב להבחין בין דברי האמורא עצמו לדברי התלמוד שעליהם, אלא שנוקקו להבחנה זו רק במקומות שהייתה קושיא עניינית לגבי שיטתו של אותו אמורא, והקושיא נופלת עם הפרדת המימרה מלשון סתם התלמוד. אולם לצרכי המחקר של ימינו, ראוי לבצע הבחנה זו בכל מקום, בכדי להתייחס למימרות האמוראים כמקורות בפני עצמם, ולעמוד על תוכנם וצורתם המיוחדים. רק בדרך זו ניתן לחקור את תולדות המשפט התלמודי, דהיינו עמדות האמוראים בפני עצמן, בנפרד משיטות הסתמא שנוספו על ידן, שהן שונות לפעמים משיטות האמוראים. כיוצא בו לגבי המחקר הספרותי, הפרדת דברי סתם התלמוד ממימרות האמוראים תאפשר בדיקה מדוקדקת של הללו מבחינת לשון, סגנון וצורתן הספרותית.²³

הוא הדין לגבי ביקורת המקורות במקרא. אבן עזרא, ר' יהודה החסיד ושאר החכמים הנ"ל הפרידו את התורה למקורות כדי לפתור בעיה פרשנית מזדמנת. אבל אנו יכולים בעזרת כלי המחקר המודרניים לבדוק את העניין הזה באופן שיטתי על מנת להבין את התורה טוב יותר מבחינה משפטית וספרותית.

(ב) חטפת דרכי הלימוד של חכמי העולם על חכמינו

ביקורת המקרא, ובמיוחד ביקורת המקורות, נוצרה בראשיתה על ידי נכרים וביניהם היו גם אנטישמים. אכן, פרופ' ש"ז שכטר, הנשיא של בית המדרש לרבנים באמריקה (JTS; 1902–1915) והמייסד העיקרי של התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב, התנגד בחריפות לשיטת וולהאוזן וחבורתו. הוא כינה את הביקורת הגבוהה שלהם, דהיינו ביקורת המקורות, "אנטישמיות גבוהה" בטענה שהמניע של וולהאוזן וחבריו היה להוכיח שרוב התורה מאוחר.²⁴ ברם, בינתיים עסקו ארבעה דורות של חוקרים יהודיים בביקורת המקרא והם הגיעו להישגים מרשימים.²⁵ אף על פי כן, עד היום יש המתנגדים לביקורת המקרא בטענה שמדובר בנטע זר שנוצר על ידי גוים. ברם, האמת היא שפעמים רבות בעבר ספגו חכמי ישראל שיטות לימוד של חכמי אומות העולם ובמרוצת הזמן הפכה אותה חכמה לנכסי צאן ברזל של תורת ישראל. והרי שש דוגמאות:

- (1) הגר"ש ליברמן, דוד דאובה, וסטיבן ליברמן הראו ש"ג המידות של ר' ישמעאל ול"ב המידות שההגדה נדרשת בהן הושפעו במידה קטנה או גדולה מדרכי הלימוד של המזרח הקדום ו/או של העולם ההלניסטי.²⁶

תש"ע, עמ' 12–15. במשך השנים אני מצאתי עוד חמש-עשרה דוגמאות של ראשונים שהפרידו בין מימרות לבין סתם התלמוד, אבל אין כאן מקום להאריך.

23 פרידמן, שם, תשל"ח, עמ' 293.

24 Solomon Schechter, *Studies in Judaism*, Second Series (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1908), 31–54; idem, *Seminary Addresses and Other Papers* (New York: Arno Press, 1969), 1–7, 35–39; David Fine, "Solomon Schlechter and the Ambivalence of Jewish Wissenschaft," *Judaism* 46, no. 1 (Winter 1997): 3–24.

25 הכוונה לחוקרים כגון שפיזר, קויפמן, ח"א גינבורג, וגורדיס בדור הראשון; ויינפלד, סרנה, גרינברג, מופס, ומילגרם בדור השני; ב' לוין, טיגיי, רופא והרן בדור השלישי; זקוביץ, גרינשטיין, קנהול, שוורץ וסומר בדור הרביעי. וראו מאמרו החדש של סומר, 2017.

26 ליברמן, עמ' 185–212; David Daube, "Rabbinic Methods of Interpretation and Hellenistic

- (2) חוקרים רבים הראו שרב סעדיה גאון והוגי דעות אחרים בימי הביניים הושפעו מאד מ"הקאלאם" המוסלמי.²⁷
- (3) הרמב"ם בעצמו הושפע מאד מתורת אריסטו. אכן, כשהוא פרסם את "מורה נבוכים" הרבה ראו בספר נטע זר, החרימו אותו ואף שרפו אותו.²⁸
- (4) הגאונים כגון רב סעדיה גאון ורב שמואל בן חפני גאון כתבו מונוגרפיות הלכתיות על נושאים כגון שטרות, מיצרנות ובגרות. התברר לאחרונה שאותן מונוגרפיות מבוססות הן בצורתן והן בתוכנן על מונוגרפיות מוסלמיות של אותה תקופה.²⁹
- (5) פרשני המקרא בימי הביניים הושפעו מפרשני המקרא הנוצרים.³⁰
- (6) פרופ' אורבך הראה שבעלי התוספות הושפעו מהספרות הגלוסטורית והקנוניסטית של הנוצרים בזמנם; המתודה והבעיות המשפטיות דומות בהרבה מקרים.³¹
- ולכן, תהליך הייחוד של ביקורת המקרא שהתרחש במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת הוא המשך של תהליך בן אלפי שנים שבו שאלנו דרכי לימוד מתרבויות אחרות ולאט לאט הפכנו אותם לדרכי לימוד שלנו.

(ג) החיפוש אחר האמת בערך דת³²

אלה שעוסקים בביקורת המקרא מעוניינים להגיע לפשוטו של מקרא ולאמת של הטקסט שהם לומדים. רצון זה מעוגן היטב במקורותינו. חכמים רבים במשך הדורות הדגישו את החשיבות של החיפוש אחר האמת וחלקם אף ראו בכך ערך דתי.

והרי כמה ממימרות חז"ל בנידון: "אמת זאת תורה שנאמר 'אמת קנה ואל תמכור' (משלי כ"ג:כ"ג)" (ברכות ה' ע"ב). "חותמו של הקב"ה אמת" (שבת נ"ה ע"א). אנו מברכים על התורה "אשר נתן לנו תורת אמת" (מסכת סופרים י"ג:ו, מהד' היגער, עמ' 244). "מהו 'צינה וסוחרה אמתו' (תהלים צ"א:ד)? אמר ר' שמעון בן לקיש: אמר הקב"ה: זין [= כלי זין] אני

Rhetoric," *HUCA* 22 (1949): 239–264; Stephen J. Lieberman, "A Mesopotamian Background of the So-Called Aggadic 'Measures' of Biblical Hermeneutics?," *HUCA* 58 (1987): 157–225.

Colette Sirat, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), ch. 2.

שם, פרק 6. על הפולמוסים נגד כתבי הרמב"ם ראו *Encyclopaedia Judaica* 11:747–753.

מנחם בן-ששון, שנתון למשפט עברי י"א-י"ב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 151–155; גדעון ליבזון, תרביץ נ"ו (תשמ"ז), עמ' 70–89; ליבזון, מחניים 1 (תשנ"ב), עמ' 74–91; תרצה מיטשם, ספר הבגרות ... וספר השנים ..., ירושלים, תשנ"ט, עמ' 66–70; Gideon Libson, *Jewish and Islamic Law: A Comparative Study of Custom During the Geonic Period* (Cambridge: Harvard University Press, 2003).

אפרים תלמג' בתוך: משה גרינברג, עורך, פרשנות המקרא היהודית: פרקי מבוא, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 101–112.

ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, מהד' ד', ירושלים, תשמ"ג, עמ' 744–752. אני מודה לידידי פרופ' מ"צ פוקס שהפנה אותי בזמנו לפרק זה. בשנים האחרונות יש מחלוקת בין אברהם גרוסמן וחיים סולובייצ'יק לגבי ההשפעה הנוצרית על בעלי התוספות, אבל אין כאן מקום להאריך.

סעיף זה מבוסס על דברי אורבך וסימון בספרו של סימון, עמ' 13–41; והשוו אבי שגיא, אלו ואלו, הקיבוץ המאוחד, 1996, פרק ט' ושכטר, 1998–1999, עמ' 207.

עושה לכל מי שהוא סוחר באמיתה של תורה. אמר ר' שמעון בר יוחאי: אמיתה של תורה זין הוא לבעליה" (במדבר רבה י"ב:ג).³³

רבי יהושע בן לוי הסביר שירמיהו ודניאל ואנשי כנסת הגדולה שינו נוסח תפילה שתוקן על ידי משה רבינו בעקבות שינויים היסטוריים. הגמרא שואלת: וכיצד עקרו תקנת משה רבינו? "אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בהקב"ה שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו", ורש"י מפרש: "אמתי—מסכים על האמת ושונא את השקר" (יומא ס"ט ע"ב). בסוגיא המקבילה בירושלמי ברכות (ז'ג, י"א ע"ג) נאמר: "אמר רבי יצחק בן אלעזר: יודעין הן הנביאים שאלוהן אמיתי ואינן מחניפין לו".

גם הגאונים והראשונים חתרו אחר "אמיתה של תורה". רב סעדיה גאון (882–942) כתב בספרו "הנבחר באמונות ובדעות" שכל מי שיעיין בספרו וימצא בו דבר לא נכון—שיתקנו. "וכאשר ינהג החכם והתלמיד בספר הזה בדרך זו, יוסיף דורש האמת להגיע אל האמת, ויוסר מן המסופק ספקו, ומי שמאמין במסורת גרידא יהיה מאמין מתוך עיון ותבונה" (רס"ג, הנבחר באמונות ובדעות, מהד' קאפח, ירושלים, תש"ל, הקדמה סעיף ב', עמ' ו'–ז'). הרב אברהם אבן עזרא, שאת דבריו ראינו לעיל, כתב בהקדמה לפירושו לתורה, בשיטה האחרת: "ומהשם לבדו אירא, ולא אשא פנים לתורה".

הרמב"ם מעיד באיגרת שלו לחכמי פרובנס בעניין האסטרולוגיה שמתוך רצונו להבין את טעמי המצוות "וגם קראתי בכל ענייני עבודה זרה כולה. כמדומה לי שלא נשאר חיבור בעולם בעניין זה בלשון ערבי שהעתיקו [= שתירגמו] אותו משאר לשונות עד שקראתי אותו והבנתי ענייניו וירדתי לסוף דעתו" (מהד' אלכסנדר מרכס, *HUCA* 3 (1926), p. 351 = בשינוי קל באיגרות הרמב"ם, מהד' שילת, כרך ב', ירושלים, תשמ"ח, עמ' תפ"א). בשמונה פרקים, פרק ד' הרמב"ם כתב: "שמע האמת ממי שאמרו".³⁴ ובמקום אחר הוא כתב: "כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מכעיסו כי אם השווא [= השקר]" (מורה נבוכים, חלק ב', פרק מ"ז, מהד' קאפח עמ' תמ"ג).

ר' אברהם בנו כתב שמי שמקבל דעתו של משהו בלי עיון והבנה אם אמת היא אם לאו "שזה מן הדעות הרעות, והוא נאסר מדרך התורה וגם מדרך השכל". לאחר הבאת חולין קכ"ד ע"א הוא אומר:

ובאמת נקרא אדון זה [= רבי יהודה הנשיא] "רבינו הקדוש" כי האדם כשישליך מעל פניו השקר, ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הופכה, אין ספק כי "קדוש" הוא. והנה נתברר לנו כי החכמים ז"ל [אינם מקבלים דעות] אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו יהיה מי שיהיה (קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, לייפציג, תרי"ט, חלק ב', עמ' מ"א ואילך).³⁵

33 לפירושים שונים של הביטוי הקשה "אמיתה של תורה", ראו א"א אורבך אצל סימון עמ' 21, הערה 28.

34 לפתגמים דומים מימי הביניים, ראו ישראל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים מספרות ימי הביניים, ירושלים, תשי"ז, מספר 603.

35 לדברים נוספים של ר' אברהם בן הרמב"ם על חשיבות האמת, ראו תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים, תרצ"ח, עמ' xxi.

גם בעת החדשה היו חכמים שהדגישו את החשיבות של החיפוש אחר האמת. הרב שמואל דוד לוצאטו, שד"ל, התייחס לענייננו בהקדמה לפירושו לישעיהו (פדואה, 1855):

היסוד הרביעי [בפירושו] הוא אהבת האמת, והוא שתהיה תכלית מגמתנו להבין אמיתות כוונת הכותבים. ולא תהיה בחדרי ליבנו תשוקה למצוא בספרי הקודש סיוע וחיוזק לאמונות וסברות שבאו לנו ממקום אחר, בין שיהיו סברות פילוסופיות, או אמונות תורניות מקובלות באומה. המידה הזאת מציאותה יקר מאד במפרשים, והיא נמצאת במדרגה רמה ברש"י ז"ל ובבן בתו רשב"ם, שעם היותם דבקים בלב שלם בדברי רז"ל, לא נמנעו מלפרש הכתובים לפי פשוטם, אף אם יהיה פירושם מתנגד להלכה ...

לבסוף, הרב קוק התייחס לענייננו באגרת שכתב לרב מאיר ברלין בשנת תרע"א (1911) כתגובה למאמר שהופיע בעיתון שנערך על ידי הרב ברלין שבו הפליג המחבר בשבחם של ההיסטוריונים האורתודוקסים ר' יצחק אייזיק הלוי וזאב יעבץ. הרב קוק כתב שאין אנו זקוקים עוד לפזמונים של שבח לאותם מחברים.

מכל מקום לא נוכל לכחש שישנם הרבה דברים טובים גם בספרים הפגומים במקומות רבים. גם לא בכל מקום צדקו [הלוי ויעבץ] בביקורת הטנדנציות שלהם. והאמת אהובה מן הכל ... והגערה למבקריו כתבי הקודש ולסופרים החופשים, כל זמן שהיא נאמרת כללית אינה אומרת כלום, ואין עמה שום טעם לשבח. (אגרות הראי"ה, כרך ב', עמ' כ').

(VIII) קדושת התורה וסמכותה לאלה שעוסקים בביקורת המקרא³⁶

עד כאן ראינו שיש מקום להתיר את העיסוק בביקורת המקרא. אבל נשאלת השאלה: ממה נובעת קדושת התורה וסמכותה למי שאינו מקבל את הגישה הפונדמנטליסטית של הרמב"ם ושל ר' משה פיינשטיין? בשאלה זאת עסקנו במקום אחר;³⁷ נחזור כאן על חלק מהדברים עם תוספת של כמה נימוקים נוספים:

(1) כבר ראינו לעיל בגיטין ס' ע"א ואצל ר' יוסף בונפילס ואחרים הרעיון של התגלות בשלבים. החכמים הדוגלים בשיטה זו אינם מאמינים בתורה מסיני אלא בתורה מן השמים. כלומר, התורה נכתבה על ידי משה רבינו ונביאים אחרים בתקופות שונות, כשכל אחד הוסיף מידו-שיח שהתנהל בינו לבין הקב"ה.³⁸

(2) התפיסה השנייה אומרת שהתורה בעצמה איננה ההתגלות אלא הביטוי האנושי או תוצרת הלוחאי של אותה התגלות. מכיוון שהתורה היא הרישום האנושי של דבר ה', היא איננה

36 סעיף זה של תשובה זו פורסם בשינוי באנגלית אצל גולניקין, 2003.

37 גולניקין, 1998.

38 ראו דורף, עמ' 118–126 להוגי דעות מודרניים שסברו כך.

מושלמת. ה' לא גילה את עצמו אל בני אדם אלא דרך בני אדם. משל למה הדבר דומה? לאדם המקשיב להקלטה. הוא רוצה לשמוע את קולו של הזמר, אבל הוא נאלץ לעשות זאת דרך ההקלטה הלא-מושלמת. התורה דומה להקלטה ולא לקול הזמר בעצמו.³⁹

(3) התפיסה השלישית אומרת שאין אנו יודעים בדיוק מה קרה בהר סיני לפני 3,000 שנה— אבל אין זה משנה כל כך. סמכות התורה איננה נובעת ממה שקרה בהר סיני אלא מהדרך ש"כלל ישראל" הבין ופירש את התורה במשך שלושת אלפים שנה. וכך הסביר פרופ' ש"ז שכטר בשנת 1896:

הדבר החשוב ביותר לעם היהודי איננו התורה שנתגלתה כי אם התורה כפי שהיא חוזרת על עצמה בהיסטוריה, או במילים אחרות, כפי שהיא מתפרשת על ידי המסורת ... מכיוון שפירוש המקרא או המובן המשוני הוא בעיקר תוצאה של השפעות היסטוריות משתנות, יוצא אפוא שמרכז הסמכות מועבר למעשה מן המקרא ומונח בגוף חי, שכתוצאה ממגעו עם השאיפות האידיאליות והצרכים הדתיים של התקופה, מסוגל יותר לקבוע את טיבו של המובן המשוני. ברם, גוף חי זה אינו מוצג על ידי חלק מסוים של האומה או רבנות רשמית כלשהי, אלא על ידי המצפון הקיבוצי של "כלל ישראל" ... גוף זה, העד היחיד לעבר ... חייב לשמור על סמכותו כמדריך האמתי היחידי של ההווה והעתיד ...⁴⁰

(4) התפיסה הרביעית אומרת שהתורה מבטאת ברית נצחית בין האלהים לבין עם ישראל. העיקר בברית בין שני גורמים איננו המסמך המקורי הכתוב אלא המעשים והרגש שהצטברו במשך השנים. לימוד תורה וקיום מצוות מבטאים את הברית שלנו עם הקב"ה זה 3,000 שנה, וזה לא כל כך משנה איזה קטע מהתורה נאמר מתי.⁴¹

(5) התפיסה החמישית אומרת שלימוד תורה וקיום מצוות מקדשים את חיינו והופכים את החול לקודש. ושוב, המקור הספציפי של קטע מסוים אינו משפיע על כוחן של התורה והמצוות לקדש את חיינו.⁴²

(6) התפיסה השישית אומרת שקדושת התורה נובעת מכך שאבותינו ואבות אבותינו ראו בה את הספר הקדוש ביותר ביהדות. הם למדו אותו, ולא הניחו ספר אחר עליו, ונישקו אותו, וצמו כשהוא נפל, ואף הקריבו את חייהם כדי ללמוד את התורה ולשמור את מצוותיה.⁴³ משל למה הדבר דומה? לכותל המערבי. היום אנו יודעים שכותל חיצוני זה להר הבית נבנה על ידי הורדוס ורק התחילו להתפלל על ידו בסביבות שנת 1520.⁴⁴ אבל הכותל התקדש מאז

39 שם, עמ' 148–134; ג'ייקובס, 1957, פרק 7; ג'ייקובס, 1973, עמ' 202–210.

40 Schechter, *Studies in Judaism*, First Series (London, 1896), xvii–xviii.

41 גולינקין, 1998, עמ' 14.

42 שם, עמ' 14–15.

43 גרינברג, תשמ"ה, עמ' 279.

44 א"מ לונץ, ירושלים י' (תרע"ד), עמ' 1–58; יצחק יחזקאל יהודה, ציון ג' (תרפ"ט), עמ' 95–163; מרדכי הכהן, הכותל המערבי: מקורות ומסורות, ירושלים, תשכ"ז.

על ידי הדמעות והתפילות והפתקים והעלייה לרגל של מיליוני יהודים מרחבי תבל. הוא הדין לגבי התורה. התורה התקדשה על ידי 3,000 שנה של לימוד, גילויי אהבה, מסירות נפש, וקיום מצוות, וקדושה זאת לא משתנית לאור ידיעות חדשות על יצירת התורה לפני אלפי שנים.

(IX) הלכה למעשה

סיכומו של דבר, יש מקורות האוסרים את ביקורת הטקסט וביקורת המקורות של המקרא, אבל יש ארבע חולשות כלליות באותם מקורות. יתר על כן, הרבה חכמים בתקופת התלמוד ובימי הביניים עסקו בביקורת הטקסט ויש גם חכמים שעסקו בביקורת המקורות. כמו כן, יש תקדימים ללימוד בקורות מתחומים אחרים ביהדות והחיפוש אחר האמת הוא ערך דתי. ברם, הרבנים והמורים המלמדים ביקורת המקרא חייבים למצוא את הדרכים להדגיש את קדושת התורה. התורה איננה סתם ספר, "כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה".

ספרות

- אבן-חן, אלכסנדר, קול מן הערפל, תל אביב, תשנ"ט, עמ' 180–182, 186, 225–226
 אייכלר, Eichler, Barry, "Study of Bible in Light of Our Knowledge of the Ancient Near—East," in *Modern Scholarship in the Study of the Torah*, ed. Shalom Carmy (Northvale, NJ: J. Aronson, 1996), 81–100
 אמת ואמונה—Emet Ve' Emuna, New York, 1988
 אנג'ל, Angel, Hayyim, "... Rav Amnon Bazak on the Challenges of Academic Bible—Study to Traditional Learning," *Tradition* 47, no. 3 (Fall 2014): 78–88
 אקשטיין, Ekstein, Meir, "Rabbi Mordechai Breuer and Modern Orthodox Biblical Com—mentary," *Tradition* 33, no. 3 (Spring 1999): 6–23
 ארנד, משה, "בעיית הפשט בהוראת המקרא," דעות מ"ו (תשל"ז), עמ' 42–54
 ברודי, ירחמיאל, רב סעדיה גאון, ירושלים, תשס"ז, עמ' 157–160
 ברויאר, מרדכי, "אמונה ומדע בפרשנות המקרא," דעות י"ב (תש"ד), עמ' 12–26 עם תגובות של א"ע סימון; יוסף היינמן; מ' וייס ואחרים, דעות י"ג (תש"ד), עמ' 14–24
 ברויאר, מרדכי, פרקי מועדות, ירושלים, תשמ"ו, המבוא
 ברויאר—Breuer, Mordechai, "The Study of Bible" etc., in *Modern Scholarship in the Study of Torah*, ed. Shalom Carmy (Northvale, NJ: J. Aronson, 1996) 147–187
 ברויאר, מרדכי, "על ביקורת המקרא," מגדים ל' (טבת תשנ"ט), עמ' 97–107
 ברין, גרשון, "קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד," תעודה ג' (תשמ"ג), עמ' 215–226
 ברמן—Berman, Joshua, "The Corruption of Biblical Studies," *MosaicMagazine.com*, July 2017, with 6 responses
 ברנדס, יהודה, טובה גנול, חיותה דויטש, בעיני אלוהים ואדם: האדם המאמין ומחקר המקרא, ירושלים, תשע"ה

- Bernstein, Moshe, "The Orthodox Jewish Scholar and Jewish Scholarship:—Duties and Dilemmas," *Torah U-Madda Journal* 3 (1992): 8–36
- Gottlieb, I.B., "Scientific Methods and Biblical Study," *Tradition* 11, no. 1 (1970): 44–54
- גולניקין, 1998—הלכה לימינו: גישת התנועה המסורתית להלכה, מהד' רביעית מורחבת, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 11–20
- גולניקין, David, *Insight Israel* (Jerusalem: Schechter Institute, 2003), 95–97
- גייקוב, Ernst, "The Torah Scholarship of Benno Jacob," *Conservative Judaism* 15, no. 4 (Summer 1961): 3–6
- Jacobs, Louis, *We Have Reason to Believe* (London: Vallentine, 1957), 58—1957, 93
- Jacobs, Louis, *Principles of the Jewish Faith: An Analytical Study* (London:—1964, Vallentine, 1964)
- Jacobs, Louis, *A Jewish Theology* (New York: Behrman House, 1973), 202—1973, 210
- Jacobs, Louis, *Beyond Reasonable Doubt* (London: Littman Library,—1999, 1999), chs. 2–5
- Gellman, Yehuda, "Conservative Judaism and Biblical Criticism," *Conservative Judaism* 59, no. 2 (Winter 2007): 50–67 with a reaction by Elliot Dorff and a rejoinder, *ibid.*, 60, nos. 1–2 (Fall/Winter 2007–2008): 162–165
- גרינברג, תשמ"ה—משה גרינברג, "הביקורת והאמונה", על המקרא ועל היהדות: קובץ כתבים, תל אביב, תשמ"ה, עמ' 275–280
- גרינברג, תשנ"ב—משה גרינברג, "תפיסות יהודיות של הגורם האנושי בנבואה המקראית", ספר היובל למרדכי ברויאר, חלק א', ירושלים, תשנ"ב, עמ' 63–76
- Dorff, Elliot, *Conservative Judaism: Our Ancestors to Our Descendants* (New York:—1977, Youth Commission, United Synagogue, 1977), 110–157
- הירשנזון, חיים, "שאלת לימוד בקורת ספר הספרים", מלכי בקדש, חלק ב', סנט לואיס, תרפ"א, תשובה ו' = מהדורה שנייה, בעריכת דוד זוהר, חלק ב', ירושלים, תשע"ג, עמ' 486–509; עם דיון אצל דוד זוהר, מחויבות יהודית בעולם מודרני: הרב חיים הירשנזון ויחסו אל המודרנה, ירושלים ורמת גן, תשס"ג, פרק ח'
- הירשנזון, חיים, סדר למקרא, ירושלים, תרצ"ג
- Halivni, David Weiss, *Revelation Restored* (Boulder, CO: Westview, 1997)—1997
- הנשקה, דוד, "על גישת חז"ל לסתירות במקרא", סידרא י' (תשנ"ד), עמ' 39–55
- הריס, רפאל, "מודעות לעריכת המקרא אצל פרשני צפון צרפת", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום י"ב (תש"ס), עמ' 289–310
- השל, אברהם יהושע, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ספר שני, לונדון וניו יורק, תשכ"ה, עמ' 381–412, 420–424
- יזל, ערן, "... השקפתו של ר' אברהם אבן עזרא בשאלת חלקו של משה בכתבת התורה, מקורותיה ומסקנותיה", תרביץ פ/ג (תשע"ב), עמ' 387–408

- ויזל, ערן, "ר' דוד קמחי על חיבורם של ספרי המקרא", מדעי היהדות 50 (תשע"ה), עמ' 49–82
 ויזל, ערן, "דעתם של פרשני המקרא בימי הביניים בשאלת חיבור ספרי המקרא: היבטים מחקריים
 ומתודולוגיים", תרביץ פד/א-ב (תשרי תשע"ו), עמ' 103–158
- וקסמן, Waxman, Meyer, "Maimonides as a Dogmatist," in *Yakar Le'Mordechai: Jubilee—Volume in Honor of Rabbi Mordechai Waxman*, ed. Zvia Ginor (Hoboken, NJ: Ktav, 1998), 103–121
- ורבלובסקי, רפאל יהודה צבי, "מדע המקרא כבעיה דתית", מולד י"ח (1960), עמ' 162–168
- יהודה, Yehuda, Zvi, "Hazon Ish on Textual Criticism and Halakhah," *Tradition* 18, no. 2—יהודה (Summer 1980): 172–180 with a rejoinder by Sid Z. Leiman, *ibid.*, 19 (1981): 301–309
- כהן, מנחם, "האידיאה בדבר קדושת הנוסח לאותיותיו וביקורת הטקסט", אצל: סימון, עמ' 42–69
- כרמי, Carmy, Shalom, "The Nature of Inquiry: A Common Sense Perspective," *Torah—U-Madda Journal* 3 (1992): 37–51
- לוי, Levy, B. Barry, "The State and Directions of Orthodox Bible Study," *Modern—Scholarship in the Study of Torah*, ed. Shalom Carmy (Northvale, NJ: J. Aronson, 1996), 39–80
- לוי, Levy, B. Barry, *Fixing God's Torah: The Accuracy of the Hebrew Bible Text in Jewish Law* (Oxford: Oxford University Press, 2001)
- לוי, Levy, B. Barry, "Orthodox Bible Study: The Reality on the Ground," *Conversations* 15 (Winter 2013): 13–26, with many other articles
- ליבר, Lieber, David S., "Modern Trends in Bible Study," *Conservative Judaism* 20, no. 2—ליבר (Winter 1966): 34–46
- לוינגר, י', "הערות לתורה מן השמים באספקלריא של הדורות' לרבי א"י השל", דעות ל"א (תשכ"ו), עמ' 45–48
- לוינגר, י', "המחקר ההיסטורי של תקופת המקרא ואמונה דתית", דעות ה' (תשי"ח), עמ' 10–12
- לוקשין, מאיר יצחק, פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר, ירושלים, תשס"ט, כרך א', מבוא, עמ' י"א–י"ב
- ליבוביץ, ישעיהו, "קדושתם של כתבי הקודש", דעות א' (תשי"ח), עמ' 11–14 עם תגובות של: פנינה אילן, דעות ד' (תשי"ח), עמ' 42–44; בנימין דה פריס, דעות ה' (תשי"ח), עמ' 36; ליפא גינת, שם, עמ' 37–38; פנינה אילן, שם, עמ' 38
- ליברמן, שאול, יוונים ויוונות בארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 164–212
- לנדאו, ד', "הביקורת ההיסטורית-ספרותית של כתבי הקודש", דעות ה' (תשי"ח), עמ' 10–12; עם תגובות: דעות ו' (תשי"ח), עמ' 60; דעות ז' (תשי"ט), עמ' 57–59; דעות ח' (תשי"ט), עמ' 52–53
- מאירוביץ, Meirovich, Harvey, *A Vindication of Judaism: The Polemics of the Hertz Pen—tateuch* (New York: Jewish Theological Seminary, 1998), ch. 3
- מצב האמונה—"The Condition of Jewish Belief—A Symposium," *Commentary*, August—1966; reprinted as a book: Northvale, NJ: Jason Aronson, 1989, 1995
- נבנצל, א', "פשוטו של מקרא", דעות ל' (תשכ"ו), עמ' 283–284
- סולוביטשיק, מנחם זולמן רובשוב, תולדות בקרת המקרא, ברלין, תרפ"ה
- סומר, Sommer, Benjamin, "The Scroll of Isaiah as Jewish Scripture," *SBL 1996—Seminal Papers*, 225–242

- Sommer, Benjamin, "Revelation at Sinai in the Hebrew Bible and in Jewish—1999, סומר, Theology," *Journal of Religion* 79 (1999): 422–451
- Sommer, Benjamin, *Revelation and Authority: Sinai in Jewish Scripture and Tradition* (New Haven: Yale University Press, 2015), סומר, 2015
- Sommer, Benjamin, "Reclaiming the Bible as a Jewish Book: The Legacy—2017, סומר, of Three Conservative Scholars (Muffs, Greenberg, Milgrom)," *Zeramik: An Online Journal of Applied Jewish Thought* 1, no. 3 (Spring 2017): 23–48
- Steiner, Richard, "A Jewish Theory of Biblical Redaction from Byzantium ...,"—סטיינר, *JSIJ* 2 (2003): 123–167
- Speiser, E.A., *Genesis*, Anchor Bible (Garden City, NY: Doubleday, 1964), xx—ספיסר, xxxiv
- Spiro, Shubert, "Torat Moshe/Torat Hashem: Exploring Their Respective Roles,"—ספיר, *B.D.D.* 13 (August 2003): 5–31
- סימון, אוריאל, עורך, המקרא ואנחנו, תל אביב, תשל"ט
- Sarna, Nahum, "The Modern Study of the Bible in the Framework of Jewish—1983, סרנה, Studies," in *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies: Panel Sessions*, Bible Studies and Hebrew Language (Jerusalem, 1983), 19–27
- Sarna, Nahum, *Studies in Biblical Interpretation* (Philadelphia: Jewish—2000, סרנה, Publication Society, 2000), xiv; 79 n. 36; 103–107
- פיינשטיין, ר' משה, אגרות משה, יורה דעה, חלק ג', סימן קי"ד-קט"ו
- Feldman, Emanuel, "Changing Patterns in Biblical Criticism: Their Implica—פלדמן, tions for the Traditional Jew," *Tradition* 7, no. 4 (Spring 1966): 64–76
- פלך, זאב, "תורה מן השמים" ומדע המקרא המודרני, בית מקרא ל"ח (קל"ג) (1993), עמ' 105–114
- Parnes, Yehuda, "Torah u-Madda and Freedom of Inquiry," *Torah U-Madda Jour—פרנס, nal* 1 (1989): 68–71; Parnes, Yehuda, "Response and Closure," *Tora U-Madda Journal* 3 (1992): 90–97
- פרנקל, דוד, עיוני שבת, פרשת אמור, תשנ"ט
- Cooper, Alan, "... A Jewish View of Historical Criticism," *Conservative Judaism—קופר, 64, no. 1 (Fall 2012): 3–13*
- קלנר, 1991—קלנר, מנחם, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים, 1991
- Kellner, Menahem, *Must a Jew Believe Anything?* (London: Littman Library,—קלנר, 1999) 1999
- Kapustin, M., "Biblical Criticism: A Traditionalist View," *Tradition* 3, no. 1 (Fall—קפוסטין, 1960): 25–33
- Kaplan, Lawrence and David Berger, "On Freedom of Inquiry in the Ram—קפלן וברגר, bam and Today," *Torah U-Madda Journal* 2 (1990): 37–50
- רוזנברג, 1977—רוזנברג, שלום, "התגלות ותורה מן השמים," הגות ומקרא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 13–25
- רוזנברג, 1979—רוזנברג, שלום, "חקר המקרא במחשבה היהודית הדתית החדשה," אצל סימון הנ"ל, עמ' 86–119

- רזניק, ראובן, "מהו ללמד 'תורת התעודות'?", עבודת גמר בבית המדרש לרבנים על שם שכטר, י"ג תמוז, תשנ"ח
- שאו, Steven, "Orthodox Reactions to the Challenge of Bible Criticism," *Tradition*—10/3 (1969): 61–85
- שוורץ, ברוך יעקב, "פירוש רבי יהודה החסיד לבראשית מ"ח:20–22", תרביץ פ/א (תשע"ב), עמ' 29–39
- שור, יהושע השל, החלוק' א' (1852), עמ' 97–116; חלקו נדפס שוב אצל עזרא שפיזיהנדלר, עורך, יהושע השל שור: מאמרים, ירושלים, תשל"ב, עמ' 153–163
- שורש, Ismar, "Leopold Zunz on the Hebrew Bible," *JQR* 102, no. 3 (Summer—2012): 431–454
- שטיינולץ, עדין, "פשוטו של מקרא", דעות ב' (תשכ"ב), עמ' 15–20
- שילר, Mayer, "Torah U-Madda and the Jewish Observer Critique: Towards a—Clarification of the Issues," *Torah U-Madda Journal* 6 (1996): 58–90
- שכטר, Jacob, "Haskala, Secular Studies and the Close of the Yeshiva in—Volozhin in 1892," *Torah U-Madda Journal* 2 (1990): 76–133
- שכטר, Jacob, "Facing the Truths of History," *ibid.*, 8 (1998–1999): 1999–2000–276
- שפירא, אמנון, "חופש הדעה והדיבור וחופש הביקורת במקרא", בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 440–456
- Shapiro, Marc, "Maimonides' Thirteen Principles: The Last Word in Jewish—Theology?," *Torah U-Madda Journal* 4 (1993): 187–242 with reactions and additions: *ibid.*, 5 (1994): 182–189
- Shapiro, Marc, "Rabbi David Zevi Hoffman on Torah and Wissenschaft,"—1996 *Torah U-Madda Journal* 6 (1996): 129–137
- Shapiro, Marc, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen—Principles Reappraised* (Oxford: Littman Library, 2004), ch. 7
- שפרבר, דניאל, נתיבות פסיקה, ירושלים, תשס"ח, עמ' 72, הערה 120
- תא-שמע, תשנ"ד—ישראל תא-שמע, "על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים", כנסת מחקרים, כרך א: אשכנז, ירושלים, תשס"ד, עמ' 273–281
- תא-שמע, תשנ"ו—ישראל תא-שמע, "פירוש דברי הימים שבכתב יד מינכן 5", שם, עמ' 290–301
- תא-שמע, תשנ"ז—ישראל תא-שמע, "פירוש אנונימי ביקורתי (בכתב יד) לספר תהלים", שם, עמ' 282–289
- תא-שמע, תש"ס—ישראל תא-שמע, "פרשנות מקרא עברית-ביזנטית קדומה סביב שנת 1000 מן הגניזה", שם, עמ' 302–313